

พระพุทธรบาทสัญลักษณ์มงคล 108
แบบวงกลมในศิลปะสุโขทัยและ
ศิลปะอยุธยา: ข้อเสนอพื้นฐานการสร้างและ
พัฒนาการรูปแบบศิลปะ*
(The Round - shaped 108 Auspicious
Buddha's Footprint in Sukhothai
and Ayutthaya Arts: A Study of Its'
Original and Developmental Styles)

สิโรตม์ ภินันท์รัชต์ธร**
(Sirot Pinanratchathon)

* บทความนี้พัฒนามาจากงานวิจัย เรื่อง “สัญลักษณ์ในงานพระพุทธรบาทกลุ่ม
จัดเรียงมงคล 108 เป็นวงกลมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 - 23” ได้รับทุน
สนับสนุนจากสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

** นักวิจัยชำนาญการ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
(Researcher, Professional Level of Thai Khadi Research Institute,
Thammasat University).

Received: July 24, 2025
Revised: October 22, 2025
Accepted: November 20, 2025

บทความวิจัย
-
วิชาการ

บทคัดย่อ

พระพุทธรูปปางลีลา 108 แบบวงกลมเกิดขึ้นในศิลปะสุโขทัยช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 สันนิษฐานว่าเกิดจากความต้องการจัดวางสัญลักษณ์มงคลเป็นรูปจักรวาลทรงกลมตามคติเรื่องโลกศาสตร์ และการสร้างมงคลและความศักดิ์สิทธิ์ให้กับจักรพรรดิพระบาทจากคติเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิของกษัตริย์สุโขทัย พระพุทธรูปปางลีลา 108 แบบวงกลมที่เกิดขึ้นในศิลปะสุโขทัยมีรูปแบบเป็นเอกลักษณ์จากการให้ความสำคัญอย่างมากกับการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลภายในวงจักรที่ขยายใหญ่เต็มฝ่าพระบาทและแบ่งเป็นจำนวน 7 - 8 ชั้น ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ศิลปะอยุธยาได้สร้างพระพุทธรูปปางลีลา 108 แบบวงกลมโดยรับแรงบันดาลใจมาจากศิลปะสุโขทัย แต่ได้พัฒนารูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์ด้วยการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลอยู่ในวงจักรจำนวน 3 ชั้น และหันกลับมาให้ความสำคัญกับรูปจักรหรือดอกบัวที่อยู่กลางฝ่าพระบาทด้วยการขยายขนาดให้ใหญ่ขึ้น

คำสำคัญ: พระพุทธรูป, สัญลักษณ์มงคล 108, ศิลปะสุโขทัย, ศิลปะอยุธยา, การสร้างและพัฒนารูปแบบศิลปะ

ABSTRACT

During the twentieth century, the artist created the round - shaped auspicious symbols on the Buddha's footprints, known as Buddhapada, under the influence of Sukhothai Art. These symbols represents Buddhist beliefs about auspiciousness, called Mankala - 108, which are counted as auspicious signs. Assuming that the creation of these symbols was meant for the need to display the auspicious symbols or Mangala 108. These symbols depict the circle universe and the Buddhist principle of Lokasart, the mythology of the earth's existence, origins, being, and extinction. The creation of Mangala 108 enhances the footprint's sacredness. Based on Sukhothai's idea of the great Emperor, artists in the past highlighted the Cakka, or wheel of the Dhama, on the Lord Buddha's footprint, which is encircled by 7 - 8 rings of auspicious symbols. Later, the Ayutthaya artisans were inspired by those of a century prior. In the twenty-first century, artists in the Ayutthaya period also drew on Sukhothai's style. Not only did they build the Buddha's footprint that exhibited the Cakka wheel and Mankala 108, but they also develop it by reducing the auspicious symbol to 3 rings. Hence, they highlighted the Cakka wheel or replaced it with a Lotus flower in the center of the footprint, making all the symbols appear larger.

Keywords: Buddha's Footprint, 108 Auspicious signs, Sukhothai Art, Ayutthaya Art, Original and Developmental Styles

ความนำ

ความเชื่อในเรื่องรอยเท้าที่ประทับลงบนพื้นโลก ที่เกี่ยวข้องกับการปรากฏกายหรือการสัมผัสของเทพเจ้าหรือผู้ศักดิ์สิทธิ์ หรือเป็นเครื่องหมายที่บรรพบุรุษได้ทิ้งไว้เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติของคนรุ่นหลัง นับเป็นความเชื่อสากลที่พบอยู่ในอารยธรรมเกือบทุกแห่งบนโลก ในอารยธรรมอินเดียโบราณรอยเท้านอกจากจะหมายถึงการปรากฏอยู่เป็นนิรันดร์ของเทพเจ้าหรือผู้ศักดิ์สิทธิ์แล้ว ยังเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะและความมีอำนาจเหนือสถานที่และบุคคลในสถานที่นั้น ๆ ด้วย เช่น พระพุทธเจ้าเมื่อประสูติทรงก้าวพระบาท 7 ก้าวเพื่อประกาศอำนาจสิทธิ์ขาดของพระองค์ในทิศทั้ง 7 ของจักรวาล

นอกจากเรื่องเล่าในพุทธประวัติแล้ว ชาวพุทธในทุกท้องถิ่นทุกสมัยยังมีความเชื่อว่าพระพุทธองค์ได้เสด็จไปทุกหนทุกแห่งในโลกเพื่อประกาศศาสนาและสั่งสอนสัตว์ให้ประพฤติธรรม ณ สถานที่นั้นพระองค์ได้ประทับรอยพระบาทไว้ให้ปรากฏอยู่ตลอดไป เป็นตราประทับยืนยันชัยชนะของพระพุทธและพระธรรมที่มีต่อความเชื่อดั้งเดิมของท้องถิ่นเหล่านั้น และเป็นเครื่องหมายประกาศความยั่งยืนของพระพุทธศาสนา อันจะมีสืบไปในดินแดนนั้น ๆ พระพุทธบาทนับเป็นสิ่งที่ควรเคารพบูชาตามคติศาสนาพุทธ (พุทธเจดีย์) ในประเภทบริโกคเจดีย์ อันได้แก่ สถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยประทับและวัดอุ้งพระองค์ได้เคยใช้สอยหรือสัมผัส เช่น ต้นโพธิ์ ตรัสรู้ พระโพธิบัลลังก์ บาตร ไม้เท้า นอกจากรอยพระพุทธบาทอันแท้จริงแล้วยังมีรูปรอยที่มนุษย์ได้ทำขึ้นโดยวัสดุต่าง ๆ เพื่อเลียนแบบรอยพระพุทธบาท อันเชื่อว่าพระพุทธองค์ได้ประทับประทานไว้ รอยพระพุทธบาทจำลองเหล่านี้อาจจัดได้ว่าเป็นปูชนียวัตถุประเภทบริโกคเจดีย์โดยสมมติ คือแม้ว่าจะทำขึ้นโดยมีมนุษย์แต่โดยเจตนานั้นสมมติให้เป็นรอยพระพุทธบาทอันแท้จริงของพระพุทธองค์ (Chutiwong 1990: 9)

ในประเทศไทยเริ่มปรากฏการบูชาและสร้างพระพุทธบาทมาตั้งแต่สมัยทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 12) การบูชาและสร้างพระพุทธบาทมาได้รับความนิยมแพร่หลายอย่างมากในสุโขทัยและอยุธยาในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 - 23 และยังได้รับความนิยมสืบเนื่องมาจนถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธบาทที่สร้างขึ้นในไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยเรื่อยมานั้น ส่วนใหญ่มีความคิดและรูปแบบคล้ายกัน เป็นพระพุทธบาทสัญลักษณ์มงคล 108 แบบช่องตารางเต็มพื้นที่พระบาท ซึ่งสันนิษฐานว่า

ได้รับความคิดและรูปแบบมาจากศิลปะพม่าสมัยพุกาม ที่สร้างพระพุทธรูปด้วยความคิดและรูปแบบดังกล่าวมาก่อนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17

เป็นที่น่าสนใจว่า ในศิลปะสุโขทัยช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 ได้ปรากฏพระพุทธรูปกลุ่มหนึ่งที่เกิดจากการสร้างสรรค์ด้วยความคิดและรูปแบบใหม่ที่แตกต่างไปจากความนิยมในสมัยนั้น เป็นพระพุทธรูปที่มีระบบจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นรูปวงกลมขนาดใหญ่กลางฝ่าพระบาท ตัวอย่างที่รับรู้ในวงวิชาการได้แก่ พระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ พระพุทธรูปวัดเสด็จ กำแพงเพชร นอกจากนี้ ยังได้พบตัวอย่างในศิลปะสมัยอยุธยาด้วย ตัวอย่างได้แก่ พระพุทธรูปวัดพระราม พระนครศรีอยุธยา พระพุทธรูปวัดพระรูป สุพรรณบุรี

การศึกษาที่ผ่านมา แม้จะมีงานศึกษาและงานวิจัยเกี่ยวกับพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมจำนวนไม่น้อย แต่ส่วนใหญ่จะกล่าวถึงในลักษณะภาพรวมหรือมุ่งในเรื่องกำหนดอายุการสร้างพระพุทธรูปในบางองค์ อาทิ ในบทความของ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล (Piromanukul 2022: 56 - 85) เรื่อง *พระพุทธรูป: สัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาการเมืองสมัยอยุธยา* ในงานของ รักชนก โคจรานนท์ (KoJaranont 2016) เรื่อง *การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธรูปในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร* งานของ สิโรตม์ ภินันท์รัชต์ธร (Pinanratchathon 2022) เรื่อง *พระพุทธรูปที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี* และงานของ ธนภัทร ลิ้มหัตถ์สนัยกุล Limhasanaikul (2023) เรื่อง *รูปแบบและคติความเชื่อของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย*

อย่างไรก็ดี งานศึกษาที่ผ่านมาดังกล่าวยังไม่ได้ให้ความสำคัญกับประเด็นเรื่องระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ที่ปรากฏบนพระพุทธรูปในกลุ่มนี้ ที่มีความน่าสนใจเนื่องจากเป็นระบบสัญลักษณ์ที่เกิดขึ้นใหม่ในศิลปะสุโขทัยและมีพัฒนาการสืบต่อมาในศิลปะอยุธยา เป็นระบบที่มีความซับซ้อนทั้งในด้านรูปแบบการแบ่งพื้นที่และการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 ตลอดจนยังมีสัญลักษณ์แวดล้อมประกอบอย่างมีนัยสำคัญ ซึ่งประเด็นเหล่านี้ล้วนยังคงเป็นคำถามในวงวิชาการปัจจุบัน

บทความนี้ได้มุ่งศึกษาในประเด็นเกี่ยวกับเรื่องระบบสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลม ที่สร้างขึ้นในศิลปะสุโขทัยและ

ศิลปะอยุธยาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 - 21 โดยมีตัวอย่างในการศึกษาได้แก่ พระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ พระพุทธรูปวัดเขาพระบาทน้อย สุโขทัย พระพุทธรูปวัดเสด็จ กำแพงเพชร พระพุทธรูปวัดพระราม พระนครศรีอยุธยา พระพุทธรูปวัดพระรูป สุพรรณบุรี พระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหาร และ พระพุทธรูปวัดเขาท่าพระ ชัยนาท

1. ข้อเสนอพื้นฐานการเกิดระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมของพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย

การทำพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นแบบวงกลม พบตัวอย่างสำคัญที่สันนิษฐานว่าเก่าที่สุดสร้างขึ้นในศิลปะสุโขทัย คือ พระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ (Chutiwong 1990: 47) ซึ่งมีจารึกบอกการสร้างใน พ.ศ. 1970 (Fine Arts Department 1984: 266) การสร้างระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมซึ่งเป็นรูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้นในศิลปะสุโขทัยนี้ สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยที่สำคัญดังนี้

1.1 การเชื่อมโยงคติความเชื่อมงคล 108 บนพระพุทธรูปเข้ากับคติความเชื่อเรื่องโลกสัณฐาน

วิราภรณ์ สุวดีปทุมพงศ์ (Suwadeepathompongs 2009: 69 - 70, 76) สันนิษฐานว่าการเกิดขึ้นใหม่ของระบบจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมบนพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 อาจเพราะต้องการจัดวางสัญลักษณ์มงคลเป็นภาพจักรวาลรูปวงกลมที่มีลักษณะเป็นชั้นภพภูมิเพื่อให้เห็นภูมิจักรวาลเป็นรูปธรรมมากขึ้น โดยน่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากฉาบทศน์ของโลกสัณฐานตามคัมภีร์โลกศาสตร์ที่แพร่หลายอยู่ในช่วงเวลานั้น และเป็นการสร้างภาพลักษณ์ความยิ่งใหญ่ของระบอบกษัตริย์อาณาจักรสุโขทัยที่เริ่มถดถอยลงจากการขยายอำนาจของอาณาจักรอยุธยาและอาณาจักรล้านนาในช่วงเวลานั้น

ผู้เขียนเห็นด้วยกับข้อเสนอพื้นฐานของวิราภรณ์ หลักฐานที่สนับสนุนข้อสันนิษฐานดังกล่าวคือพระพุทธรูปวัดเสด็จในศิลปะสุโขทัย ที่ปรากฏรูปโลกสัณฐานตามคัมภีร์โลกศาสตร์ทางพุทธศาสนา ในลักษณะที่มองลงมาจากด้านบน

ผสมผสานอยู่กับการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นรูปเขาพระสุเมรุอยู่แกนกลางโดยมีรูปเขาสัตตบริภัณฑ์สลับกับมหาสมุทรล้อมรอบ 7 ชั้น มีรูปดวงอาทิตย์และดวงจันทร์โคจรรอบเขาพระสุเมรุ และมีรูปทวีปใหญ่ทั้ง 4 ทวีปตั้งอยู่ตามทิศหลัก อนึ่ง คติความเชื่อเกี่ยวกับโลกสัณฐานคงรับรู้แพร่หลายในสุโขทัยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ผ่านคำสอนและคัมภีร์สำคัญอาทิกัมภีร์ไตรภูมิที่แต่งขึ้นในสุโขทัยราว พ.ศ. 1888

การที่สามารถนำเรื่องการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 เชื่อมโยงเข้ากับคติความเชื่อเรื่องโลกสัณฐานได้อย่างลงตัวนั้น เนื่องจากมงคลทั้ง 108 ประการล้วนเป็นคุณสมบัติที่ปรากฏในโลกมนุษย์ เทวโลก และพรหมโลก ซึ่งในคัมภีร์โลกศาสตร์ของพุทธศาสนาที่แพร่หลายอย่างคัมภีร์ไตรภูมินั้นได้จัดระเบียบเรื่องโลกมนุษย์และเทวโลกไว้เป็นส่วนหนึ่งของกามภูมิ ส่วนพรหมโลกจัดเป็นรูปภูมิ กล่าวคือเรื่องสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรูปบาทนับเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องโลกสัณฐานหรือโลกศาสตร์ในทางพุทธศาสนา

อาจด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ช่างสุโขทัยสร้างสรรค์การจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 ขึ้นมาใหม่เป็นรูปวงกลม เพื่อให้เชื่อมโยงกับเรื่องโลกสัณฐานที่น่าจะแพร่หลายในสุโขทัยในช่วงเวลานั้น ดังปรากฏหลักฐานการเชื่อมโยงเรื่องสัญลักษณ์มงคล 108 เข้ากับเรื่องโลกสัณฐานบนพระพุทธรูปบาทวัดเสด็จในศิลปะสุโขทัย

1.2 การเพิ่มความพิเศษให้กับ “จักร” บนพระพุทธรูปบาท เพื่อเพิ่มความหมายในทางโลกตามคติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิ

พระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหารปรากฏจารึกการสร้างและมีรูปแบบสำคัญที่ทำให้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมองค์แรก ที่สร้างขึ้นในศิลปะสุโขทัย จารึกมีเนื้อความกล่าวถึงการสร้างในราว พ.ศ. 1970 รวมถึงรายละเอียดและความหมายของพระพุทธรูปองค์นี้ ดังความว่า

*“...ให้จำลองรอยพระบาททั้งคู่อันประดิษฐานไว้ติดกัน
ของสมเด็จพระเพทญ์พุทธองค์ อันบริบูรณ์ไปด้วยบรม
มงคลร้อยแปดประการรุ่งเรืองไปด้วยพระจักรลักษณะ*

*อันวิจิตรงดงามมีประการต่าง ๆ ทำความเป็นที่พึงใจ
เป็นอย่างยิ่ง...รอยพระบาทจำลองของสมเด็จพระมหา
มุนีพรอันลงกฎด้วยจักร ถึงพร้อมด้วยสวัสดิมงคล
เป็นที่น่าดูน่าชม และเป็นที่อภิมรณแห่งใจทั้งนี้...ด้วย
บุญกรรมนี้ข้อสัตว์ทั้งหลายจึงได้บรรลุสุขเกิด ขอ
พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลาย จงรักษาแผ่นดินทั้งสิ้นโดย
ธรรมเถิด” (Somjit Abhijitto 2021: 140 - 142)*

จากข้อความดังกล่าวในจารึกพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร สะท้อนให้เห็นถึงความตั้งใจของผู้สร้างที่ให้ความหมายของวงกลมใหญ่อันประกอบด้วยมงคล 108 ประการบนพระพุทธรูปว่า “จักร” เป็นจักรลักษณะอันวิจิตรงดงามมีประการต่าง ๆ และเป็นจักรอันถึงพร้อมด้วยสวัสดิมงคล อนึ่ง ในคัมภีร์โลกศาสตร์อย่างคัมภีร์ไตรภูมิที่แต่งและแพร่หลายในสมัยสุโขทัยนั้น ได้แสดงเนื้อหาไม่น้อยในการบอกถึงความวิเศษพิสดารของจักรซึ่งเป็นอาวุธของพระเจ้าจักรพรรดิสำหรับปกครองมนุษย์ รวมไปถึงการใช้จักรในการเดินทางติดต่อกับเทวดาและมนุษย์ในทวีปอื่น ๆ¹ จนอาจกล่าวได้ว่ากษัตริย์อาณาจักรสุโขทัยให้ความสำคัญกับคติความเชื่อเรื่องจักรและเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิเป็นอย่างยิ่ง

ดังนั้นจึงสันนิษฐานว่า การที่ศิลปะสุโขทัยสร้างสรรค์ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรูปขึ้นใหม่โดยให้ความสำคัญกับจักร ด้วยการขยายขนาดจักรให้ใหญ่เต็มฝ่าพระบาทและบรรจุสัญลักษณ์มงคล 108 ลงในจักร เป็นการสร้างเสริมความเป็นมงคลและความศักดิ์สิทธิ์ให้กับจักรบนพระพุทธรูป เพื่อความหมายที่มากกว่าด้านธรรมที่มีมาแต่เดิม นั่นคือความหมายในทางโลกตามคติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ที่ครอบครองจักรแก้วอันเป็นสมบัติวิเศษที่สามารถแสดงความยิ่งใหญ่เหนือโลกมนุษย์และเทวโลกของกษัตริย์อาณาจักรสุโขทัยในช่วงเวลานั้นที่ต้องการรักษาอำนาจทางการเมืองของตน

¹ เรื่องเกี่ยวกับจักรของพระเจ้าจักรพรรดิปรากฏเป็นเนื้อเรื่องส่วนหนึ่งในคัมภีร์โลกศาสตร์เสมอ อาทิ ในคัมภีร์ไตรภูมิกล่าวถึงพระเจ้าจักรพรรดิและจักรรัตนไวยมากพอสมควร แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับเรื่องนี้ของผู้แต่ง (Lithai 2021: 72 - 94).

1.3 การพัฒนารูปแบบศิลปะชิ้นใหม่ที่มีเอกลักษณ์โดดเด่น เพื่อเป็นสัญลักษณ์ของศิลปะและอาณาจักรสุโขทัย

ในศิลปะสุโขทัยมีความนิยมสร้างพระพุทธรูปมาอย่างต่อเนื่องตลอดช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 - 20 จนกล่าวได้ว่าพระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์ประการหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย พระพุทธรูปศิลปะสุโขทัยช่วงแรกคงรับคติและรูปแบบมาจากศิลปะพม่าสมัยพุกาม (พุทธศตวรรษที่ 17) เป็นพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 ในรูปแบบตาราง ปรากฏหลักฐานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ตัวอย่างเช่น พระพุทธรูปเขาพระบาทใหญ่ (Chutiwong 1990: 31 - 33, 39 - 40) (ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่วัดตระพังทอง สุโขทัย)

อย่างไรก็ดี ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 พระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัยได้พัฒนารูปแบบการเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 ขึ้นอีกระบบหนึ่ง โดยการขยายขนาดของจักรซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่ปรากฏเสมออยู่กลางพระพุทธรูป ให้มีขนาดใหญ่เต็มพื้นที่กลางฝ่าพระบาทสำหรับบรรจุสัญลักษณ์มงคล 108 ส่วนรูปแบบของสัญลักษณ์มงคล 108 เกือบทั้งหมดยังคงสืบทอดมาจากพระพุทธรูปในช่วงแรก การเปลี่ยนแปลงระบบสัญลักษณ์มงคลเป็นรูปจักรขนาดใหญ่กลางฝ่าพระบาทดังกล่าวทำให้เกิดความแตกต่างไปจากระบบเดิมที่รับมาจากศิลปะพุกามเป็นอย่างมาก

การพัฒนารูปแบบงานศิลปกรรมรูปแบบใหม่ ๆ ที่มีลักษณะเฉพาะตัวและโดดเด่นนับเป็นเอกลักษณ์หนึ่งของศิลปะสุโขทัย ดังเช่นงานที่เป็นเอกลักษณ์ของศิลปะสุโขทัยอย่างเจดีย์ทรงดอกบัวตูมที่เป็นสัญลักษณ์ทางด้านสถาปัตยกรรมของอาณาจักรสุโขทัย หรือพระพุทธรูปแบบสุโขทัยที่เป็นสัญลักษณ์ด้านประติมากรรมของศิลปะสุโขทัย รวมถึงพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมที่ศิลปะสุโขทัยสร้างสรรค์ขึ้น ซึ่งอาจจะเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงความหมายถึงการครองอาณาจักรโดยธรรมของกษัตริย์สุโขทัยด้วย

อาจกล่าวได้ว่า การเกิดขึ้นใหม่ของพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะสุโขทัย สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดจากการเชื่อมโยงคติความเชื่อสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรูปเข้ากับคติความเชื่อเรื่องโลกสัณฐาน และการเพิ่มความพิเศษให้กับ “จักร” บนพระพุทธรูป เพื่อเพิ่มความหมายในทางโลกตามคติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิของกษัตริย์สุโขทัย ตลอดจนถึงเรื่องเอกลักษณ์

ของงานช่างสุโขทัยที่นิยมสร้างสรรค์งานศิลปกรรมรูปแบบใหม่ตามความคิดความเชื่อของตน

2. ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมของพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัย (ช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 - 21)

2.1 พระพุทธรบาทวัดบวรนิเวศวิหาร: จุดเริ่มต้นของพระพุทธรบาทที่จัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะสุโขทัย

เป็นที่ยอมรับกันว่าระบบการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมบนพระพุทธรบาทเกิดขึ้นในศิลปะสุโขทัย โดยพบหลักฐานเก่าที่สุดคือพระพุทธรบาทที่วัดบวรนิเวศวิหาร² เป็นรอยพระพุทธรบาทคู่³ มีจารึกระบุการสร้างในราว พ.ศ. 1970 และระบุดึงความตั้งใจให้เป็นรอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์บนเขาสุมนภูตามคติความเชื่อที่สุโขทัยรับมาจากลังกา

พระพุทธรบาทวัดบวรนิเวศวิหารมีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 คือ แบ่งวงกลมใหญ่กลางฝ่าพระบาทเป็น 7 ชั้น ชั้นในสุดตรงกลางเป็นรูปดอกบัว อีก 6 ชั้นที่เหลือแบ่งเป็นช่องจำนวน 108 ช่อง มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลเริ่มจากสัญลักษณ์มงคลแรก⁴ ที่วงชั้นด้านนอกสุด อยู่ในช่องตรงกับกึ่งกลางพระพุทธรบาทบริเวณใต้บัวกลาง แล้ววางสัญลักษณ์มงคลต่อไปตามลำดับโดยเรียงเวียนขวา (รอบศูนย์กลางพระพุทธรบาท) เมื่อครบวงจึงเริ่มวงใหม่ซึ่งอยู่ชั้นด้านในถัดเข้าไป กล่าวคือเป็นการเรียงจาก

² พระพุทธรบาทที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ มีประวัติบันทึกอยู่ในหนังสือตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร กล่าวถึงสมเด็จพระพุทธเจ้าทรงพระราชนิพนธ์มหาศกดิพลเสพ ทรงได้พระพุทธรบาทมาจากเมืองชัณนาท (พิษณุโลก) เดิมประดิษฐานอยู่ที่วัดบวรสถานสุทธาวาสในพระราชวังบวรสถานมงคล ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โปรดให้ย้ายมาประดิษฐานที่วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงโปรดให้ต่อศาลาตรีมุขบริเวณด้านข้างพระอุโบสถเพื่อประดิษฐานพระพุทธรบาทนี้.

³ เบื้องซ้ายและเบื้องขวา สร้างจากวัสดุหินชนวน ขนาดยาว 360 ซม. กว้าง 217 ซม. หนา 20 ซม. ประดิษฐานบนฐาน.

⁴ รูปนี้ชำรุดลบเลือน แต่สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นรูปดอกตามคัมภีร์.

ด้านนอกเข้าสู่ด้านใน

รูปแบบของสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรบาทวัดบวรนิเวศวิหาร แสดงถึงการสืบทอดจารีตทางด้านรูปแบบศิลปะมาจากพระพุทธรบาทศิลปะสุโขทัยระยะแรก ที่สร้างขึ้นก่อนหน้านี้ (พุทธศตวรรษที่ 19)⁵ โดยพบว่ารูปแบบศิลปะของสัญลักษณ์มงคลส่วนใหญ่มีความคล้ายคลึงกับพระพุทธรบาทที่วัดตระพังทอง⁶ อาทิ รูปฉัตร แม่น้ำ ภูเขา มหาสมุทร อย่างไรก็ตาม ได้พบว่าสัญลักษณ์มงคลบางประการมีพัฒนาการทางด้านรูปแบบศิลปะแตกต่างกันไปเป็นแบบเฉพาะตน อาทิ รูปเทวดาและรูปพรหมที่ทำเป็นรูปบุคคล ซึ่งแต่เดิมนิยมทำเป็นรูปวิมานทรงปราสาท

การแบ่งวงกลมขนาดใหญ่กลางฝ่าพระบาทออกเป็นจำนวน 7 ชั้น โดยชั้นในสุดตรงกลางมีขนาดเล็กเป็นรูปดอกบัว ส่วนอีก 6 ชั้นที่เหลือบรรจุสัญลักษณ์มงคล 108 แสดงถึงความคิดยุคแรกเริ่มระบบสัญลักษณ์มงคลแบบวงกลมในศิลปะสุโขทัย ที่ให้ความสำคัญกับสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นอย่างมาก โดยไม่ได้ให้ความสำคัญกับวงชั้นในสุดตรงกลางที่เป็นรูปดอกบัว อนึ่ง พระพุทธรบาทวัดบวรนิเวศวิหารเป็นรอยพระพุทธรบาทคู่ คือมีทั้งพระพุทธรบาทเบื้องซ้ายและเบื้องขวา แต่พระพุทธรบาททั้งสองข้างมีระเบียบการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 เหมือนกัน จึงแสดงให้เห็นถึงกฎเกณฑ์ของระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมที่สร้างขึ้นในช่วงแรกเริ่มนี้ด้วย

สัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรบาทวัดบวรนิเวศวิหารน่าจะมีที่มาจากคัมภีร์ชินาลังการฎีกา เนื่องจากการแสดงสัญลักษณ์ที่เป็นลักษณะเฉพาะของคัมภีร์นี้ได้แก่ รูปดอกบัวจำนวน 5 ดอก และปรากฏรูปพญาครุฑ จระเข้ ธงชัยและธงพื้นผ้าวอทอง และแส้จามรทอง อยู่ระหว่างรูปสระน้ำใหญ่ 7 สระกับรูปเขาไกรลาส ซึ่งเป็นแบบแผนที่ปรากฏในพระพุทธรบาทศิลปะสุโขทัยช่วงแรก (พุทธศตวรรษที่ 19) อาทิ พระพุทธรบาทที่วัดตระพังทอง นอกจากนี้ ยังมีการตกแต่งบนนิ้วพระบาทและพื้นที่ว่างบนพระบาทด้วยรูปดอกบัวขนาดเล็ก การประดับตกแต่งสัญลักษณ์ที่นิ้วพระบาทเป็นพัฒนาการเพิ่มขึ้นจากพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นก่อนในศิลปะสุโขทัยช่วง

⁵ พระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัยที่สร้างในระยะแรก (พุทธศตวรรษที่ 19) รับอิทธิพลทางด้านรูปแบบศิลปะมาจากพระพุทธรบาทในศิลปะพม่าสมัยพุกาม.

⁶ ตามประวัติกล่าวว่า เป็นพระพุทธรบาทที่ย้ายมาจากเขาพระบาทใหญ่ (เขาสุมณภู).

พุทธศตวรรษที่ 19 เช่นเดียวกัน อาทิ พระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง (Limhasanaikul 2023: 162, 170 - 173, 180)

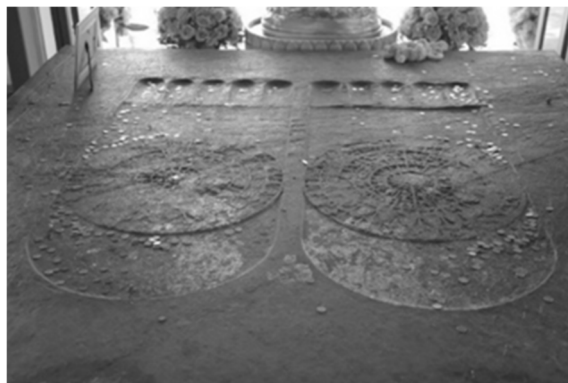
พระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหารมีสัญลักษณ์แวดล้อมคือ รูปพระอสีติมหาสาวก อยู่ในแถวด้านข้างพระพุทธรูป แสดงลักษณะยืนประคองอัญชลี หันพระเศียรเข้าหาพระพุทธรูป และมีพระนามกำกับ นอกจากนี้ ด้านข้างแผ่นศิลาพระพุทธรูปยังมีจารึกบอกเรื่องราวการสร้างพระพุทธรูปองค์นี้ การตกแต่งบริเวณรอบพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหารดังกล่าวแสดงพัฒนาการด้านรูปแบบจากพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัยระยะแรก (พุทธศตวรรษที่ 19) ที่นิยมตกแต่งด้วยรูปเทวดาและรูปพระสาวกยืนถือดอกไม้อาทิ พระพุทธรูปที่วัดตระพังทอง (Limhasanaikul 2023: 173) โดยการเปลี่ยนมาทำรูปพระอสีติมหาสาวกยืนประคองอัญชลีมีพระนามกำกับ คงมีความหมายถึงการสักการบูชาพระพุทธรูปและการให้ความสำคัญกับพระสาวกองค์สำคัญ นับเป็นสัญลักษณ์แวดล้อมที่ทำหน้าที่ส่งเสริมความหมายและความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพระพุทธรูป

การจารึกบอกประวัติความเป็นมาและเจตนาการสร้างพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร⁷ นับเป็นการสืบทอดจารีตที่ปรากฏมาก่อนในการสร้างพระพุทธรูปศิลปะสุโขทัยระยะแรกในพุทธศตวรรษที่ 19 เนื้อหาจารึกพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหารได้แสดงให้เห็นเจตนาการสร้างเป็นรอยพระพุทธรูปบนเขาสมณภูมิจำลอง อันเนื่องมาจากการรับคติความเชื่อเรื่องการบูชาพระพุทธรูปมาจากลังกาของชาวสุโขทัย คติความเชื่อนี้ปรากฏมาตั้งแต่แรกสร้างพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัยช่วง

⁷ จารึกพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหารปรากฏบริเวณด้านข้างของแผ่นศิลาพระพุทธรูป อักษรขอมสุโขทัย ภาษาบาลี จารึกจำนวน 1 ด้าน มี 7 บรรทัด เนื้อหาเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปนี้ โดยกล่าวถึงเวลาจารึกใน พ.ศ. 1970 ผู้สร้างพระพุทธรูปนี้คือพระสิริสุเมธังกร พระสังฆนายกฝ่ายอรัญวาสี ผู้เป็นอรรคอุปฐากของพระสิริสุเมธังกร พระสังฆราชฝ่ายอรัญวาสี ในสมัยสุโขทัย โดยการอุปถัมภ์ของพระศรีสุริยวงศบรมบาลมหารัชมหาราชธรรมาธิราช โดยเกิดจากแนวความคิดการจำลองรอยพระพุทธรูปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระจักรที่ประกอบด้วยมงคลร้อยแปดประการ และเปรียบได้กับพระพุทธรูปจำลองบนเขาสมณภูมิจำลองในประเทศลังกา (Fine Arts Department 1984: 266 - 268).

พุทธศตวรรษที่ 19 อาทิ จารึกเขาสุมณภูมิที่กล่าวถึงการสร้างและประดิษฐานพระพุทธรูปหินเขาสุมณภูมิ (เขาพระบาทใหญ่ สุโขทัย)

กล่าวได้ว่า พระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร มีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นแบบวงกลม โดยแบ่งวงธรรมจักรเป็น 7 ชั้น ชั้นในเป็นรูปดอกบัว อีก 6 ชั้นแบ่งเป็นช่อง 108 ช่อง มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลโดยเริ่มจากสัญลักษณ์มงคลแรกที่วงชั้นด้านนอกสุด อยู่ในช่องตรงกับกึ่งกลางพระพุทธรูปบริเวณได้นิ้วกลาง เรียงเวียนขวาจากด้านนอกเข้าสู่ด้านใน ด้วยรูปแบบและระบบการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 ที่ลงตัว และความสำคัญของพระพุทธรูปองค์นี้ สันนิษฐานว่าพระพุทธรูปองค์นี้น่าจะเป็นต้นแบบและแรงบันดาลใจให้กับการทำพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมที่สร้างขึ้นในช่วงหลังทั้งในศิลปะสุโขทัยและศิลปะอยุธยา

ภาพที่ 1 พระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร รอยพระพุทธรูปคู่
นับเป็นพระพุทธรูปองค์แรกที่มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นแบบวงกลม
ศิลปะสุโขทัย ปรากฏจารึกการสร้างใน พ.ศ. 1970

ภาพที่ 2 ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ของพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร
แบ่งเป็น 7 ชั้น ชั้นในสุดเป็นรูปดอกบัว อีก 6 ชั้นประกอบด้วยสัญลักษณ์มงคล 108
เรียงเวียนขวาด้านนอกเข้าสู่ด้านใน

ภาพที่ 3 สัญลักษณ์แวดล้อมบนพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร
รูปพระอสีติมหาสาวก พร้อมจารึกพระนามกำกับ ที่บริเวณขอบรอบพระพุทธรูป

2.2 พระพุทธบาทวัดเขาพระบาทน้อย: การสืบทอดและคลี่คลายระบบการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมของพระพุทธบาทในศิลปะสุโขทัย

หลังจากที่มีการสร้างพระพุทธบาทวัดบวรนิเวศวิหารในปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ซึ่งนับเป็นการเริ่มระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบใหม่ในรูปแบบธรรมจักรขนาดใหญ่กลางฝ่าพระบาทแล้ว ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ได้มีการทำพระพุทธบาทสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมขึ้นอีก คือ พระพุทธบาทวัดเขาพระบาทน้อย ประดิษฐานอยู่ที่วัดเขาพระบาทน้อย⁸ เมืองสุโขทัย พระพุทธบาทองค์นี้สร้างขึ้นตามคติความเชื่อเรื่องพระพุทธบาท 4 รอยซ้อนกัน⁹ เป็นรอยพระพุทธบาทเดี่ยว เบื้องซ้าย¹⁰

การสร้างพระพุทธบาท 4 รอยซ้อนกัน เป็นการทำตามคติที่ว่ารอยพระพุทธบาทได้ถูกประทับลงบนจุดเดียวกันกับที่พระพุทธเจ้าในอดีตทั้ง 3 ได้เคยประทับไว้ ซึ่งมีที่มาจากความเชื่อในสภาวะและความสืบทอดเป็นนิรันดร์ของพระธรรมของพระพุทธเจ้า (Chutiwong 1990: 35) ตลอดจนเป็นการแสดงถึงการประดิษฐานพระพุทธรูปอย่างมั่นคง และแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่นั้น การทำพระพุทธบาท 4 รอยซ้อนกันปรากฏครั้งแรกในศิลปะลังกา ที่อิบบากาละราชมหาวิหาร (Ibbagala Rajamaha Vihara) ที่สร้างขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 19¹¹ สำหรับในไทยพบการทำพระ

⁸ พระพุทธบาทที่พบที่โบราณสถานวัดเขาพระบาทน้อย (โบราณสถานร้าง) ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองสุโขทัยทางด้านทิศตะวันตก เป็นกลุ่มโบราณสถานที่ตั้งอยู่บนเนินเขาสูงเตี้ย ๆ โดยมีทางขึ้นทางด้านทิศตะวันออก เป็นทางเดินปูด้วยแผ่นหินขึ้นไปบนเนินเขา เนินเขาถูกปรับให้เป็นลานกว้างเพื่อก่อสร้างโบราณสถาน ประกอบด้วย เจดีย์ทรงจอมแห ฐานวิหาร (ตั้งอยู่หน้าเจดีย์ทรงจอมแห) กุฏิสงฆ์ ฐานเจดีย์ศิลาแลงรูปแปดเหลี่ยม แต่เดิมพระพุทธบาทเคยประดิษฐานอยู่บนแท่นฐานภายในวิหาร ที่ตั้งอยู่ด้านหน้าคือด้านทิศตะวันออกของเจดีย์ทรงจอมแห สำหรับรูปแบบของเจดีย์องค์นี้ไม่คุ้นเคยในศิลปะสุโขทัย แต่ดูเหมือนว่าจะม้ายไปทางเจดีย์บางองค์ในศิลปะอยุธยา กำหนดอายุอยู่ในช่วงปลายสมัยสุโขทัยราวปลายพุทธศตวรรษที่ 20 (Leksukhum 2021: 64).

⁹ พระพุทธเจ้าในภัทรกัปปัจจุบัน 4 พระองค์ คือ พระกกุสันธ พระโกนาคม พระกัสสป และพระโคตม.

¹⁰ สร้างจากวัสดุหินชนวน ประดิษฐานบนฉนวน สลักพระพุทธบาทด้านเดียวในลักษณะลายเส้นกลาง ๆ สภาพที่ชำรุดทำให้ลายเส้นที่สลักเลือนรางมาก จึงศึกษาได้เพียงที่เหลืออยู่เท่านั้น ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง.

¹¹ เกี่ยวกับเรื่องรอยพระพุทธบาท 4 รอยซ้อนกันในศิลปะศรีลังกา ดูใน สัมมนาเรื่อง “รูปและรอยพระพุทธบาท เกร็ดความรู้และข้อสังเกตในปัจจุบัน” โดย ดร.นันทนา ชุตินันท์ (โครงการเผยแพร่ความรู้สู่ประชาชน ครั้งที่ 4 ประจำปี 2566 ห้องประชุม อาคารดำรงราชานุภาพ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร วันที่ 26 มีนาคม 2566).

พุทธบาท 4 รอยซ้อนกันขึ้นเป็นครั้งแรกในศิลปะสุโขทัยช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 คือ พระพุทธบาทวัดเขาพระบาทน้อย และนับว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ในสุโขทัย (Limhasanaikul 2023: 176) ในเวลานี้ยังพบพระพุทธรูปปางตรอยพระบาทซึ่งที่ฐานมีจารึกปีการสร้างใน พ.ศ. 2024 รวมถึงพระพุทธรูปที่เขาน้อย นครสวรรค์ ที่มีลวดลายแสดงถึงศิลปะประมาณช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 (Piromanukul 2022: 56 - 85)

พระพุทธบาทวัดเขาพระบาทน้อยมีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 คือ แบ่งวงกลมใหญ่กลางฝ่าพระบาทเป็น 8 ชั้น ชั้นในสุดตรงกลางเป็นรูปธรรมจักร อีก 7 ชั้นที่เหลือแบ่งเป็นช่องจำนวน 108 ช่อง มีการเริ่มสัญลักษณ์มงคลแรกที่วงชั้นด้านใน (ลายเส้นลบเลือนจึงระบุจุดเริ่มไม่ได้) แล้ววางสัญลักษณ์มงคลต่อไปตามลำดับสันนิษฐานว่าเรียงในลักษณะเวียนขวาโดยพิจารณาจากรูปสระน้ำใหญ่ 7 สระ เป็นการเรียงจากวงด้านในออกสู่ด้านนอก

ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธบาทวัดเขาพระบาทน้อยน่าจะได้แรงบันดาลใจด้านรูปแบบมาจากพระพุทธบาทวัดบวรนิเวศวิหาร เนื่องจากมีแนวความคิดการทำที่คล้ายคลึงกันตั้งแต่จำนวนชั้นในวงธรรมจักรและการเรียงสัญลักษณ์มงคลเวียนขวานั่นแสดงถึงการให้ความสำคัญกับสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นอย่างมาก โดยไม่ได้ให้ความสำคัญกับวงชั้นในสุดตรงกลางที่เป็นรูปดอกบัวเช่นเดียวกับต้นแบบคือพระพุทธบาทวัดบวรนิเวศวิหาร

อย่างไรก็ดี ระบบสัญลักษณ์หลักของพระพุทธบาทวัดเขาพระบาทน้อยก็มีพัฒนาการที่ชัดเจนคือ การจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 จากด้านในออกสู่ด้านนอก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการคลี่คลายไปจากระเบียบเดิม ตลอดจนถึงเรื่องการสร้างในคติความเชื่อพระพุทธบาท 4 รอยซ้อนกัน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการคลี่คลายออกไปจากเดิมชัดเจน นอกจากนี้ รูปแบบสัญลักษณ์มงคล 108 หลายประการก็ยังมีความแตกต่างกัน อาทิ สัญลักษณ์มงคลรูปสัตว์ตึกะ ซึ่งไม่ปรากฏในพระพุทธบาทวัดบวรนิเวศวิหาร สัญลักษณ์มงคลเทวโลกและพรหมโลกที่เป็นรูปวิมาน ซึ่งแตกต่างจากพระพุทธบาทวัดบวรนิเวศวิหารที่เป็นรูปบุคคล เป็นต้น

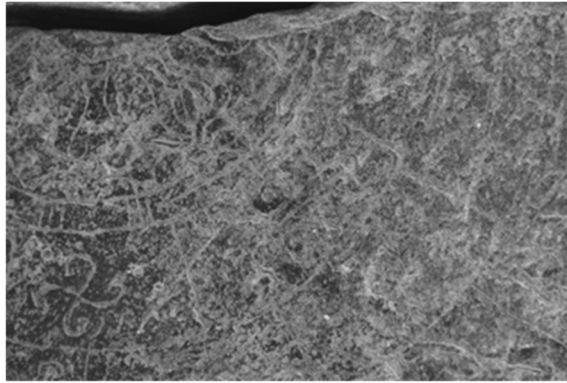
นอกจากนี้ พระพุทธบาทวัดเขาพระบาทน้อยยังมีการตกแต่งด้วยรูปดอกบัวที่บริเวณสันพระบาท ซึ่งเป็นรูปแบบที่ปรากฏมาก่อนบนพระพุทธบาทวัดบวรนิเวศ

วิหาร และมีการตกแต่งพื้นที่บนพระพุทธรูปด้วยเส้นวงโค้งคล้ายกันหอย ซึ่งเป็นรูปแบบที่เริ่มปรากฏในพระพุทธรูปศิลปะสุโขทัย อย่างไรก็ตาม การตกแต่งด้วยเส้นวงโค้งนี้จะปรากฏความนิยมอย่างมากในพระพุทธรูปศิลปะอยุธยา

กล่าวได้ว่า พระพุทธรูปวัดเขาพระบาทน้อยสร้างในคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูป 4 รอย มีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นแบบวงกลม โดยแบ่งวงธรรมจักรเป็น 8 ชั้น ชั้นในเป็นรูปดอกบัว อีก 7 ชั้นแบ่งเป็นช่อง 108 ช่อง มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลโดยเริ่มจากสัญลักษณ์มงคลแรกที่วางชั้นด้านในสุด เรียงเวียนขวาจากด้านในออกสู่ด้านนอก แม้ว่าพระพุทธรูปวัดเขาพระบาทน้อยน่าจะจะได้แรงบันดาลใจทางด้านรูปแบบระบบสัญลักษณ์มงคล 108 มาจากพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร แต่ก็มีพัฒนาการที่แสดงถึงการคลี่คลายออกไปจากระเบียบเดิม คือการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลจากด้านในออกสู่ด้านนอก ตลอดจนถึงการสร้างขึ้นด้วยคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูป 4 รอยที่แตกต่างกันออกไป

ภาพที่ 4 พระพุทธรูปวัดเขาพระบาทน้อย พระพุทธรูป 4 รอย
รอยพระพุทธรูปเดี่ยว เบื้องซ้าย
มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นแบบวงกลม
ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ 21

ภาพที่ 5 ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ของพระพุทธรูปวัดเขาพระบาทน้อย
แบ่งเป็น 8 ชั้น ชั้นในสุดเป็นรูปธรรมจักร อีก 7 ชั้นประกอบด้วยสัญลักษณ์มงคล 108
เรียงเวียนขวาด้านในสู่ด้านนอก

ภาพที่ 6 สัญลักษณ์มงคล “ไสวตถิก”
รูปเครื่องหมายสวัสดิกะ อันแสดงถึง
รูปแบบและความหมายดั้งเดิมของ
มงคลนี้ พระพุทธรูปวัดเขาพระบาท
น้อย

2.3 พระพุทธรูปวัดเสด็จ: รูปแบบพิเศษจากการผสมผสานโลกทัศน์ กับสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมของพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 หลังจากที่มีการสร้างพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร อันเป็นการเริ่มระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบใหม่ในรูปแบบธรรมจักรขนาดใหญ่มiddleผ่าพระบาทแล้ว ในศิลปะสุโขทัยยังเกิดการนำรูปโลกทัศน์ตามคัมภีร์โลกศาสตร์เข้ามาผสมผสานกับระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลม ปรากฏตัวอย่างเพียงองค์เดียวและสร้างเป็นแผ่นสำริด คือ พระพุทธรูปวัดเสด็จ กำแพงเพชร เป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยว เบื้องขวา¹²

การที่สัญลักษณ์มงคล 108 สามารถเชื่อมโยงเข้ากับคติความเชื่อเรื่องโลกทัศน์ได้อย่างลงตัวนั้น เนื่องจากมงคลทั้ง 108 ประการล้วนเป็นสมบัติที่ปรากฏในโลกมนุษย์ (พระเจ้าจักรพรรดิ) เทวโลก และพรหมโลก ซึ่งในคัมภีร์โลกศาสตร์ของพุทธศาสนาที่แพร่หลายอย่างคัมภีร์ไตรภูมินั้นได้จัดระเบียบเรื่องโลกมนุษย์และเทวโลกไว้เป็นส่วนหนึ่งของกามภูมิ ส่วนพรหมโลกจัดเป็นรูปภูมิ กล่าวคือเรื่องสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรูปนับเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องโลกทัศน์หรือโลกศาสตร์ในทางพุทธศาสนา สัญลักษณ์มงคล 108 จึงสามารถอธิบายแทนได้ด้วยรูปโลกทัศน์ ประกอบกับการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลเป็นแบบวงกลมมีรูปแบบคล้ายคลึงกับรูปโลกทัศน์ในมุมมองมาจากด้านบนที่นำเข้ามาผสมผสาน¹³ ทำให้เกิดพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมที่มีรูปโลกทัศน์ปรากฏซ้อนร่วมกันอย่างลงตัว

¹² พระพุทธรูปวัดเสด็จ กำแพงเพชร สร้างจากวัสดุโลหะสำริด ขนาดยาว 154 ซม. กว้าง 105.5 ซม. สภาพชำรุดส่วนสันพระบาทหักหาย ประดิษฐานแนวนอน ลักษณะเป็นการเขียนลายเส้นบนพระพุทธรูป ด้านหลังเว้าตามรูปจึงมีลักษณะคล้ายแผ่นกรอบ ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.

¹³ ภาพโลกทัศน์ในลักษณะมุมมองมาจากด้านบนพบเป็นจำนวนมากในเมืองพุกาม และมีความเก่าแก่กว่าในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีความเป็นไปได้ว่าจะได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะสมัยเมืองพุกาม (Piromanukul 2009: 210 - 211).

พระพุทธรูปที่วัดเสด็จมีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แตกต่างออกไปจากพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหารที่สร้างขึ้นก่อน เนื่องจากการนำเรื่องโลกสิณฐานเข้ามาผสมผสานกับระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลม ระบบสัญลักษณ์หลักจึงเป็นการแบ่งวงกลมใหญ่กลางฝ่าพระบาทเป็น 5 ชั้น ชั้นในสุด (ชั้นที่ 1) อยู่ตรงกลางเป็นรูปธรรมจักรและเป็นรูปเขาพระสุเมรุซ้อนอยู่ ชั้นถัดออกมา (ชั้นที่ 2) เป็นรูปโลกสิณฐานในลักษณะมองมาจากด้านบน ประกอบด้วยรูปแนวเขาสัตตบริภัณฑ์สลับกับสีทันดรสมุทร รูปดวงอาทิตย์และรูปดวงจันทร์ อีก 3 ชั้นที่เหลือเป็นรูปสัญลักษณ์มงคลในลักษณะที่ไม่มีการตีเส้นแบ่งเป็นช่อง โดยยังมีรูปโลกสิณฐานแทรกอยู่ คือ ในชั้นถัดออกมา (ชั้นที่ 3) เป็นรูปป่าหิมพานต์และสัตว์หิมพานต์ ในชั้นนี้ยังมีรูปทวีปใหญ่ทั้ง 4 ในรูปแบบโลกสิณฐานแทรกอยู่ทิศหลัก ชั้นถัดออกมา (ชั้นที่ 4) เป็นรูปเครื่องสูงและสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ และชั้นด้านนอกสุด (ชั้นที่ 5) เป็นรูปเทวโลกและรูปพรหมโลก

การเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรูปที่วัดเสด็จไม่เป็นไปตามลำดับในคัมภีร์ อย่างไรก็ดี หากพิจารณาจากสัญลักษณ์มงคลชั้นด้านนอกสุดที่เป็นรูปเทวโลกและรูปพรหมโลก พบว่าเป็นการเรียงสัญลักษณ์มงคลในลักษณะเวียนขวาและเรียงจากด้านในออกสู่ด้านนอก การเรียงสัญลักษณ์มงคลแบบเวียนขวาคงเป็นระเบียบที่สืบทอดมาจากพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหารที่สร้างขึ้นก่อน ส่วนการเรียงสัญลักษณ์มงคลจากด้านในออกสู่ด้านนอกนับเป็นพัฒนาการที่คลี่คลายออกไป อาจเพื่อให้เข้าได้กับรูปโลกสิณฐานบนพระพุทธรูปด้วย

รูปแบบของสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรูปที่วัดเสด็จ แสดงถึงการสืบต่อมาจากพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร พบสัญลักษณ์มงคลที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันอย่างมากอยู่หลายประการ อาทิ หม้อน้ำเต็ม สังข์เวียนขวา ปลาคู่ พญาครุฑ พญาช้าง อย่างไรก็ดี รูปแบบสัญลักษณ์มงคลจำนวนไม่น้อยก็แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการที่คลี่คลายออกไป อาทิ รูปเทวดาและรูปพรหมที่แสดงด้วยรูปบุคคลประทับนั่งอยู่ในวิมานทรงปราสาท ผิดไปจากพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหารที่ทำรูปเทวดาและพรหมเป็นรูปบุคคลในท่านั่งประนมมือ รวมถึงสัญลักษณ์มงคลอีกกลุ่มหนึ่งที่แสดงในรูปโลกสิณฐานซึ่งมีรูปแบบแตกต่างออกไปอย่างมาก ได้แก่ รูปภูเขาทั้ง 7 แม่น้ำใหญ่ทั้ง 7 และสระน้ำใหญ่ทั้ง 7 ที่แสดงด้วยรูปโลกสิณฐานในมุมมองจากด้านบน จึงเห็นเป็นรูป

แนวเขาสัตตบริภัณฑ์สลับกับสี่ทนต์สมุทรวนระในวงกลมซ้อนลดหลั่นกัน 7 ชั้น รูปดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ที่แสดงด้วยรูปนกยูงในวิมานและกระต่ายในวิมานกำลังโคจรรอบเขาพระสุเมรุ และรูปทวิปใหญ่ทั้ง 4 ที่แสดงด้วยรูปบุคคลมีใบหน้าแตกต่างกันตามทวิปประทับนั่งในวิมานอยู่ที่ทิศหลักทั้ง 4 นอกจากนี้ยังมีการตกแต่งบนนิ้วพระบาทด้วยรูปสังข์ คงเป็นการสืบต่อการประดับตกแต่งสัญลักษณ์ที่นิ้วพระบาทมาจากพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร หากแต่เปลี่ยนสัญลักษณ์จากดอกบัวมาเป็นรูปสังข์

จากพัฒนาการทางด้านรูปแบบที่ปรากฏบนพระพุทธรูปวัดเสด็จสันนิษฐานว่าคงสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 21 อย่างไรก็ดี ลายขาสีงห์ที่รองรับรูปเทวดา จตุโลกบาลบนพระพุทธรูปวัดเสด็จ มีลักษณะคล้ายกับฐานสิ่งทิวาหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา จึงสันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในช่วงสุดท้ายของพุทธศตวรรษที่ 20 จนถึงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 (Piromanukul 2009: 368)

อนึ่ง พระพุทธรูปวัดเสด็จยังมีสัญลักษณ์แวดล้อม ประกอบด้วย รูปพระอดีตพุทธเจ้า รูปพระอริยสาวก และรูปเทวดาอารักษ์ พร้อมมีจารึกพระนามกำกับด้วยอักษรขอมสุโขทัย ภาษาไทย รูปพระอดีตพุทธเจ้าแสดงปางลีลาเหนือดอกบัวและพระนามกำกับจำนวน 13 องค์อยู่ในแถวด้านบนของพระพุทธรูป เชื่อว่าแต่เดิมน่าจะมีจำนวนครบ 28 พระองค์ตามคัมภีร์ รูปพระอสีติมหาสาวกยืนเหนือดอกบัว ประคองอัญชลีและพระนามกำกับเหลือหลักฐานจำนวน 20 องค์อยู่ในแถวด้านล่างของพระพุทธรูป รูปพระมหาสาวกประคองอัญชลีถือดอกบัวและพระนามกำกับเหลือจำนวน 5 องค์ บ้างอยู่ในท่าเหาะบ้างอยู่ในท่ายืนอยู่ในแถวด้านข้างของพระพุทธรูป

การตกแต่งรอบพระพุทธรูปวัดเสด็จดังกล่าว แสดงพัฒนาการด้านรูปแบบเพิ่มขึ้นจากพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร โดยการทำรูปพระอดีตพุทธเจ้าพร้อมพระนามกำกับ เรื่องอดีตพุทธเจ้าคงเป็นคติสำคัญที่ชาวสุโขทัยให้การนับถือมานาน ถูกลำมาผสมผสานกับคติการบูชารอยพระพุทธรูปที่รับมาจากลังกา ตลอดจนการทำรูปเทวดาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปที่ชาวสุโขทัยนับถือพร้อมพระนามกำกับ พัฒนาการการตกแต่งรอบพระพุทธรูปด้วยสัญลักษณ์แวดล้อมที่เพิ่มมากขึ้นนี้ ทำ

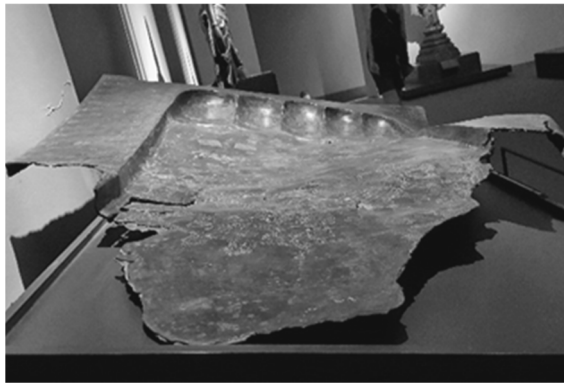
หน้าที่ส่งเสริมพระพุทธรูปทองคำนี้ให้มีรูปแบบพิเศษและความหมายที่แตกต่างออกไปจากพระพุทธรูปทองคำอื่น

รูปเทวดาในลักษณะประทับยืนถือพระขรรค์อยู่ในแถวด้านข้างของพระพุทธรูปบาท เหลือหลักฐานจำนวน 3 องค์พร้อมพระนามกำกับ ได้แก่ วิรุณหกราช ธรรมรฐราช พระขัตตคาม คำว่า “พระขัตตคาม” มีความเกี่ยวข้องกับลึงกา เนื่องจากพระขัตตคามเป็นเทวดาองค์หนึ่งที่ดูแลรักษาลึงกา และการถือพระขรรค์อาจสื่อความหมายว่ากำลังปกป้องรักษาพระพุทธรูปบาท ส่วนที่ชำรุดสูญหายไปของพระพุทธรูปบาททองคำนี้มีรูปเทวดาผู้คุ้มครองลึงกาองค์อื่นอยู่ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมุนเทพที่เป็นเทวดาผู้ดูแลรักษาลึงกาที่ประทับอยู่บนเขาสุมนภูฏ ซึ่งหากเป็นเช่นนั้นจะมีความหมายว่าพระพุทธรูปบาทวัดเสด็จเป็นพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏจำลอง (Thamrungrueang 2020: 113 - 114) และมีสถานะเป็นบริโกศเจดีย์จำลองของพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏ เช่นเดียวกับพระพุทธรูป 4 รอยที่สร้างในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (Limhasanaikul 2023: 173 - 174) รูปแบบการแต่งกายของรูปเทวดานั่ง ลืน ซักขอบผ้า และมิชายไหวชายแครง บ่งว่าอยู่ในสมัยหลังมาจากรูปเทวดาบนพระพุทธรูปบาทที่วัดตระพังทอง จึงน่าจะมีอายุอยู่ในปลายรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชหรือหลังจากนั้นลงมาอีก (Leksukhum 1997: 105) และรูปแบบการแต่งกายของเทวดายังคล้ายกับรูปเทวดาบนจารึกวัดสระศักดิ์ที่ระบุดิศกราชตรงกับ พ.ศ. 1960 (Limhasanaikul 2023: 173)

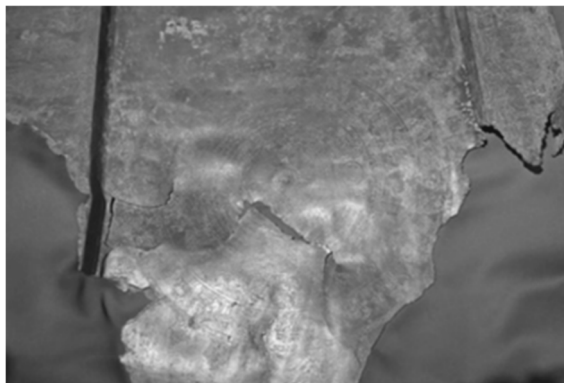
นอกจากนี้ ยังปรากฏจารึกอยู่ที่ขอบพระพุทธรูป บอกรายละเอียดต่าง ๆ ในการหล่อพระพุทธรูปทองคำนี้ คงเป็นการสืบทอดจารึกการจารึกเรื่องราวการสร้างไว้ร่วมกับพระพุทธรูปบาทจากพระพุทธรูปบาทวัดบวรนิเวศวิหาร จารึกนี้ปรากฏมาอย่างต่อเนื่องในศิลปะสุโขทัยตั้งแต่ช่วงแรกของการทำพระพุทธรูปบาทในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า แม้จารึกบนพระพุทธรูปบาทวัดบวรนิเวศวิหารและพระพุทธรูปบาทวัดเสด็จจะแสดงถึงการรับคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปบาทมาจากลึงกาของชาวสุโขทัย แต่รูปแบบพระพุทธรูปบาทในศิลปะสุโขทัยตั้งแต่แรกสร้างกลับไม่เหมือนกับศิลปะลึงกา หากแต่ไปคล้ายคลึงอย่างมากกับศิลปะพม่าในสมัยพุกาม (Chutiwong 1990: 39, Thamrungrueang 2020: 102 - 115)

กล่าวได้ว่า พระพุทธรูปบาทวัดเสด็จมีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นแบบ

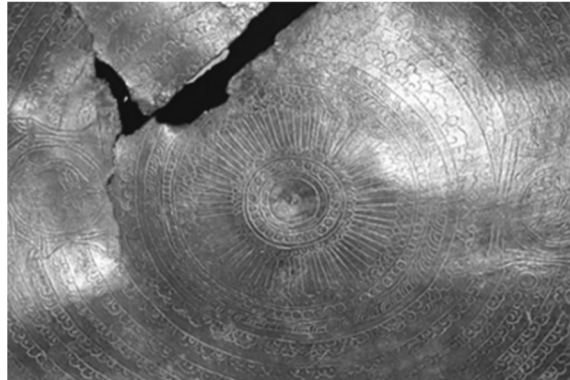
วงกลมที่มีลักษณะพิเศษ คือเป็นการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมที่ผสมผสานกับรูปโลกสี่ฐานในมุมมองมาจากด้านบน โดยแบ่งวงธรรมจักรเป็น 5 ชั้น การเรียงสัญลักษณ์มงคลเป็นแบบเวียนขวาซึ่งเป็นระเบียบที่สืบต่อมาจากพระพุทธบาทวัดบวรนิเวศวิหาร แต่มีการเรียงสัญลักษณ์มงคลจากด้านในออกสู่ด้านนอกซึ่งเป็นพัฒนาการที่คลี่คลายออกไปนี้ อาจเพื่อให้เข้าได้กับรูปโลกสี่ฐานที่นำเข้ามาผสมผสาน

ภาพที่ 7 พระพุทธบาทวัดเลตัง รอยพระพุทธบาทเดี่ยว เบื้องขวา มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นแบบวงกลม ศิลปะลพบุรี พุทธศตวรรษที่ 21

ภาพที่ 8 ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ของพระพุทธบาทวัดเลตัง แบ่งเป็น 5 ชั้น ชั้นในสุดเป็นรูปธรรมจักร อีก 4 ชั้นเป็นสัญลักษณ์มงคล 108 ผสมผสานกับรูปโลกสี่ฐาน เรียงเวียนขวาจากด้านในออกสู่ด้านนอก

ภาพที่ 9 การจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลในแบบรูปโลกสี่ฐานที่มองจากด้านบนไว้กลาง
พระพุทธรูปบาท พระพุทธรูปบาทวัดเสด็จ

ภาพที่ 10 สัญลักษณ์มงคล “สุริยมณฑล” รูปนงนุชในวงดวงอาทิตย์ อยู่ในวิมานที่
โคจรรอบเขาพระสุเมรุ พระพุทธรูปบาทวัดเสด็จ

ภาพที่ 11 สัญลักษณ์มงคล “สปรวารจตุมหาทีป” รูปพระเจ้าจักรพรรดิ
มีใบหน้ารูปสี่เหลี่ยม นั่งในวิมาน หมายถึง อุตฺรกรูทวีป
ที่ตั้งอยู่ทิศเหนือของเขาสุเมรุ มีวิมานน้อยรายล้อมคือทวีปน้อย
ขอบบนเหนือวิมานเป็นสัญลักษณ์แนวเขาคือกำแพงจักรวาล พระพุทธรูปท้าวต้าวเสด็จ

ภาพที่ 12 สัญลักษณ์แวดล้อมของพระพุทธรูปท้าวต้าวเสด็จ
รูปภาพพระอสีติมหาสาวก รูปพระอติตพุทธเจ้า
รูปท้าวจตุโลกบาลและเทวดาองค์สำคัญ พร้อมจารึกพระนามกำกับ

ภาพที่ 13 รูปเทวดาในลักษณะประทับ
ยืนถือพระขรรค์ อยู่ในแถวด้านข้างของ
พระพุทธรูป พระพุทธรูปวัดเสด็จ

3. การสืบทอดระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมของพระ พุทธรูปในศิลปะอยุธยา (ช่วงพุทธศตวรรษที่ 21)

3.1 พระพุทธรูปวัดพระราม: จุดเริ่มต้นการทำพระพุทธรูปสัญลักษณ์ มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยาช่วงพุทธศตวรรษที่ 21

การทำพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยาเริ่มในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 คงได้รับแรงบันดาลใจมาจากศิลปะสุโขทัยที่ทำขึ้นก่อน ตัวอย่างสำคัญคือ พระพุทธรูปวัดพระราม พระนครศรีอยุธยา เป็นรอยพระพุทธรูปเดียว เบื้องขวา¹⁴ ที่คงจะเป็นจุดเริ่มต้นของการทำพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยา

¹⁴ พระพุทธรูปวัดพระราม พระนครศรีอยุธยา สร้างจากวัสดุหินทรายสีเทา ขนาดยาว 225 ซม. กว้าง 91 ซม. มีสภาพชำรุด ส่วนกลางพระบาทหักหาย ทำให้สัญลักษณ์มงคลบางส่วนหายไป ประดิษฐานแนวนอน ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.

พระพุทธรูปวัดพระรามมีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 คือ แบ่งวงกลมใหญ่ กลางฝ่าพระบาทเป็น 4 ชั้น ชั้นในสุดตรงกลางเป็นรูปดอกบัว อีก 3 ชั้นที่เหลือ แบ่งเป็นช่องจำนวน 108 ช่อง มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลเริ่มจากสัญลักษณ์มงคล แรกรูปดอกทิวังชั้นด้านนอกสุด อยู่ในช่องตรงกับกึ่งกลางพระพุทธรูปบริเวณได้นี้วกลาง แล้ววางสัญลักษณ์มงคลต่อไปเป็นลำดับโดยเรียงเวียนขวา (รอบวงกลมกลาง พระพุทธรูป) เมื่อครบวงจึงเริ่มในวงใหม่ที่ชั้นด้านในถัดเข้าไป คือเรียงจากชั้นด้าน นอกเข้าไปสู่ชั้นด้านใน จัดเรียงสัญลักษณ์มงคลเวียนเข้าไปจนครบ 108 นอกจากนี้ พื้นที่ที่เหลือทั้งหมดบนพระพุทธรูปรวมถึงที่นิ้วพระบาทมีการตกแต่งด้วยลายเส้นวง โค้งคล้ายกันหอยและลายกระหนก

การทำพระพุทธรูปวัดพระรามคงเป็นการริเริ่มทำพระพุทธรูปสัญลักษณ์ มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยา โดยน่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากศิลปะ สุโขทัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหารที่มีเอกลักษณ์ทางด้าน รูปแบบและมีความสำคัญเพราะสร้างจากการอุปถัมภ์ของกษัตริย์ การรับแรงบันดาลใจโดยสืบทอดรูปแบบมาโดยตรงปรากฏให้เห็นชัดเจนจากการเริ่มสัญลักษณ์มงคล แรกที่วงชั้นด้านนอกสุด และอยู่ในช่องตรงกับกึ่งกลางพระพุทธรูปบริเวณได้นี้วกลาง รวมถึงรูปแบบของสัญลักษณ์มงคล 108 บางส่วนที่มีความคล้ายคลึงกัน อาทิ รูป เศวต์ฉัตรที่เป็นแบบไม่ซ้อนชั้น รูปเทวโลกและรูปพรหมโลกที่เป็นแบบรูปบุคคล โดย บางส่วนก็มีพัฒนาการศิลปะลายเพิ่มเติมรายละเอียดมากขึ้น อาทิ รูปมหาสมุทรที่มี ปลาและเรือ รูปภูเขาที่มีต้นไม้

การทำสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรูปวัดพระรามน่าจะมีที่มาจาก คัมภีร์ชินาลังการฎีกาที่สืบมาจากสุโขทัย เนื่องจากการปรากฏสัญลักษณ์มงคล 5 รูป ได้แก่ รูปพญาครุฑ รูปจระเข้ รูปธงชัยและธงผืนผ้า รูปวอทอง และรูปแส้จามรทอง อยู่ระหว่างสัญลักษณ์มงคลรูปสระน้ำใหญ่ 7 สรรกับรูปเขาไกรลาส (Limhasanaikul 2023: 220)

รูปแบบที่แสดงถึงพัฒนาการมาจากศิลปะสุโขทัยและเป็นเอกลักษณ์ของ ศิลปะอยุธยาแท้จริงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 คือ การแบ่งวงกลมใหญ่กลางฝ่าพระ บาทเป็น 4 ชั้น โดยชั้นในสุดตรงกลางทำเป็นรูปดอกบัว ส่วนอีก 3 ชั้นที่เหลือแบ่งเป็น ช่องจำนวน 108 ช่องสำหรับใส่สัญลักษณ์มงคล การขยายวงกลมชั้นในสุดตรงกลางที่

เป็นรูปดอกบัวให้มีใหญ่ขึ้นคงเป็นการหันกลับมาให้ความสำคัญกับรูปธรรมจักรกลางฝ่าพระบาท ซึ่งเคยปรากฏมาตลอดในพระพุทธรบาทสัญลักษณ์มงคล 108 แบบตาราง ตั้งแต่เริ่มสร้างพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัย ในขณะที่เดียวกันก็ลดจำนวนวงที่ใส่สัญลักษณ์มงคลลงเหลือ 3 ชั้น เมื่อแบ่งออกเป็น 108 ช่องจึงทำให้ช่องใส่สัญลักษณ์มงคลแคบลงกว่าในศิลปะสุโขทัยจนเป็นช่องในรูปทรงแนวตั้ง

รูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์ของศิลปะอยุธยาอีกประการหนึ่งก็คือ การตกแต่งพื้นที่ที่เหลือทั้งหมดบนพระพุทธรบาทด้วยลายเส้นวงโค้งคล้ายกันหอยและลายกระหนก ที่คงพัฒนามาจากการตกแต่งนิ้วพระบาทด้วยลายเส้นวงโค้งคล้ายกันหอยในศิลปะสุโขทัย อย่างไรก็ตาม การตกแต่งพระพุทธรบาทด้วยลายเส้นวงโค้งคล้ายกันหอยปรากฏด้วยเช่นกันในศิลปะสุโขทัยที่พระพุทธรบาทวัดเขาพระบาทน้อย (พุทธศตวรรษที่ 21) หากแต่ไม่ได้ตกแต่งเต็มพื้นที่และไม่ได้ตกแต่งด้วยลวดลายกระหนก

สัญลักษณ์มงคลพรหมโลกบนพระพุทธรบาทวัดพระรามแสดงด้วยรูปบุคคลมีสองพระหัตถ์ นั่งในท่ามหาชาลีลาข้างนั่งขัดสมาธิราบข้าง ที่สำคัญคือเริ่มมีการทำรูปพรหมที่มีพระพักตร์ด้านข้าง¹⁵ คือเป็นพระพักตร์ที่อยู่ด้านข้างพระเศียร แม้จะไม่ใช่ชัดเจนมากนักแต่ก็แตกต่างไปจากรูปเทวดาที่มีพระพักตร์เดียวอย่างชัดเจน แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งจากพระพุทธรบาทวัดบวรนิเวศวิหาร การทำรูปพรหมที่มีพระพักตร์ด้านข้างคงเริ่มเกิดขึ้นที่พระพุทธรบาทวัดพระราม และจะปรากฏอย่างชัดเจนในพระพุทธรบาทศิลปะอยุธยาที่ทำสืบต่อมา อาทิ พระพุทธรบาทวัดพระรูป

¹⁵ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล วิเคราะห์ว่าคัมภีร์ในพุทธศาสนาที่มีเนื้อหาบรรยายถึงพระพรหมนั้นไม่เคยมีคัมภีร์ที่ระบุว่าพระพรหมมีสี่หน้า การทำรูปพระพรหมที่มีสี่หน้าเป็นแบบแผนพระพรหมอันเป็นที่รับรู้ในกลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยเป็นการรับลักษณะทางประติมานวิทยาของพระพรหมสี่หน้าของศาสนาพราหมณ์มาใช้ โดยปรากฏหลักฐานตั้งแต่ศิลปะอินเดียสมัยปาละ รวมถึงในศิลปะพม่าสมัยพุกามและศิลปะเขมรสมัยบาเยน ในดินแดนไทยพบว่าหลักฐานก่อนพุทธศตวรรษที่ 20 นิยมทำพระพรหมหน้าเดียวเสมอทั้งในศิลปะทวารวดีและศิลปะสุโขทัย โดยพบการทำพระพรหมสี่หน้าในบางแห่งเช่นปูนปั้นพุทธประวัติตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ผนังด้านทิศใต้ของมณฑปวัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย แต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 - 23 ไม่ปรากฏการทำพระพรหมหน้าเดียว ทั้งนี้เพราะขาดหลักฐานภาพเล่าเรื่อง (Piromanukul 2009: 168 - 175).

สันนิษฐานว่าพระพุทธรูปวัดพระรามน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 เนื่องจากมีรูปแบบสะท้อนถึงวิวัฒนาการทางด้านศิลปะที่วิวัฒนาการมาจากพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร ประกอบกับลายแท่นรองในสัญลักษณ์มงคลบนพระพุทธรูปวัดพระราม ยังสามารถเทียบได้กับช่างสิงห์หน้าวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่สร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พระเชษฐาธิราช ครองราชย์กรุงศรีอยุธยาช่วง พ.ศ. 2034 - 2072) และพระพุทธรูปวัดพระรามยังมีลวดลายที่เก๋กว่าพระพุทธรูปวัดเชิงคีรี จังหวัดสุโขทัย ที่ปรากฏจารึกว่าสร้างขึ้นใน พ.ศ. 2053 โดยพระพุทธรูปวัดพระรามอาจจะสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถด้วยเหตุผลทางการเมือง (Piromanukul 2022: 56 - 85)

กล่าวได้ว่า การทำพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยาคงเริ่มต้นขึ้นที่พระพุทธรูปวัดพระราม ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 โดยน่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหารในศิลปะสุโขทัยที่ทำขึ้นก่อน แต่ได้มีพัฒนาการของระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ที่คลี่คลายไปจากต้นแบบจนกลายเป็นเอกลักษณ์ของศิลปะอยุธยาเอง คือมีการแบ่งวงธรรมจักรเป็น 4 ชั้น ชั้นในเป็นรูปดอกบัวซึ่งมีขนาดใหญ่ อีก 3 ชั้นแบ่งเป็นช่อง 108 ช่องเพื่อใส่สัญลักษณ์มงคล 108 มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลโดยเริ่มจากสัญลักษณ์มงคลแรกที่วงชั้นด้านนอกสุด อยู่ในช่องตรงกับกึ่งกลางพระพุทธรูปบริเวณได้นี้วกลาง เรียงเวียนขวาจากด้านนอกเข้าสู่ด้านใน ด้วยรูปแบบและระบบการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 ที่พัฒนามาจนลงตัวที่พระพุทธรูปวัดพระราม จึงสันนิษฐานว่าพระพุทธรูปทองคำนี้น่าจะเป็นต้นแบบและแรงบันดาลใจให้กับการทำพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยาในช่วงหลังต่อมา

ภาพที่ 14 พระพุทธบาทวัดพระราม รอยพระพุทธบาทเดี่ยว เบื้องขวา มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นแบบวงกลม ศิลปะอยุธยา พุทธศตวรรษที่ 21

ภาพที่ 15 ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ของพระพุทธบาทวัดพระราม แบ่งเป็น 4 ชั้น ชั้นในสุดเป็นรูปธรรมจักร อีก 3 ชั้นประกอบด้วยสัญลักษณ์มงคล 108 เรียงเวียนขวา จากด้านนอกเข้าสู่ด้านใน และเริ่มต้นสัญลักษณ์มงคลแรกที่ช่องตรงกับกึ่งกลาง พระพุทธบาทบริเวณได้นี้วกลาง

ภาพที่ 16 พระพุทธรูปวัดพระราม พื้นพระบาทตกแต่งด้วยเส้นวงโค้งก้นหอยและลายกระหนก และนูนพระบาทตกแต่งด้วยรูปเส้นวงโค้งก้นหอยแบ่งนูนด้วยลายดอกบัวขาบ

ภาพที่ 17 สัญลักษณ์มงคล “โลหฬพรมโลก” เป็นรูปพรม ลักษณะมีพระพักตร์ด้านข้างเล็กน้อย มี 2 พระกร แสดงครึ่งองค์ในท่าพนมมือ จำนวน 16 รูปเรียงต่อเนื่องกัน (พระพุทธรูปชำรุด รูปพรมหักหายไป 1 องค์)
พระพุทธรูปวัดพระราม

ภาพที่ 18 สัญลักษณ์มงคล “โสฬสพรหมโลก” เป็นรูปพรหม ลักษณะมีพระพักตร์ด้านข้าง (มีเนื้อด้านข้าง พระเศียร ดูแตกต่างจากรูปเทวดาพระพักตร์เดียวอย่างชัดเจน) มี 2 พระกร แสดงเครื่ององค์ในท่าพนมมือ พระพุทธบาทวัดพระราม

3.2 พระพุทธบาทวัดพระรูป: การสืบต่อระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมจากพระพุทธบาทวัดพระราม และการแสดงออกในรูปแบบพิเศษ

หลังจากที่มีการสร้างพระพุทธบาทวัดพระราม ซึ่งคงเป็นจุดเริ่มต้นของการทำพระพุทธบาทสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยาแล้ว ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ยังมีการทำพระพุทธบาทรูปแบบนี้ในศิลปะอยุธยาอีกหลายองค์ โดยคงได้รับแรงบันดาลใจมาจากพระพุทธบาทวัดพระรามที่ทำขึ้นก่อน ตัวอย่างที่มีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมใกล้ชิดกับพระพุทธบาทวัดพระรามคือ พระพุทธบาทวัดพระรูป

พระพุทธบาทวัดพระรูปทำจากไม้สลักเป็นรูปทั้งสองด้าน (ด้านหน้าเป็นพระพุทธรูป ด้านหลังเป็นพุทธประวัติ) พระพุทธบาทมีลักษณะสลักให้สูงขึ้นเป็นรูปพระพุทธรูปเดี่ยว เบื้องขวา ประดิษฐานในลักษณะตะแคงแนวนอน¹⁶ เป็นที่น่าสังเกตว่า

¹⁶ ขนาดกว้าง 74 ซม. ยาว 222 ซม. และหนา 10 ซม. สันนิษฐานว่าทำจากไม้ประดู่ สลักแบบนูนสูงเป็นรูปลอยตัว ลงรักปิดทอง.

การทำรูปพระพุทธรูปที่มีลักษณะนูนขึ้นมานั้นไม่เป็นที่นิยมในไทย โดยส่วนใหญ่ นิยมทำเป็นรอยพระพุทธรูปที่แกะสลักเว้าลึกลงไป การทำรูปพระพุทธรูปนี้จึง แสดงเจตนาถึงความหมายพิเศษบางประการที่แตกต่างออกไปจากรอยพระพุทธรูปทั่วไป

พระพุทธรูปวัดพระรูปมีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 คือ แบ่งวงกลมใหญ่ กลางฝ่าพระบาทเป็น 4 ชั้น ชั้นในสุดตรงกลางเป็นรูปดอกบัวที่มีขนาดใหญ่ อีก 3 ชั้น ที่เหลือแบ่งเป็นช่องจำนวน 108 ช่องสำหรับใส่สัญลักษณ์มงคล ช่องใส่สัญลักษณ์ มงคลมีลักษณะแคบในรูปทรงแนวตั้ง มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลเริ่มสัญลักษณ์ มงคลแรกรูปหอก (สัตว์) ที่วงชั้นด้านในสุด อยู่ในช่องตรงกับกึ่งกลางพระพุทธรูป บริเวณใต้นี้วงกลาง แล้ววางสัญลักษณ์มงคลต่อไปเป็นลำดับโดยเรียงเวียนขวา (รอบ วงกลมกลางพระพุทธรูป) จากชั้นด้านในออกไปสู่ชั้นด้านนอก นอกจากนี้พื้นที่ที่ เหลือทั้งหมดบนพระพุทธรูปรวมทั้งนี้วงพระบาทมีการตกแต่งด้วยลายเส้นโค้ง ที่นี้วง พระบาทตกแต่งด้วยลายเส้นโค้งแบบก้นหอย

ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ของพระพุทธรูปวัดพระรูปแสดงให้เห็นถึงความ สืบเนื่องมาจากพระพุทธรูปวัดพระรามอย่างใกล้ชิด ตั้งแต่ระเบียบการแบ่งช่อง ธรรมจักรกลางฝ่าพระบาทที่มีความคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปวัดพระรามเป็นอย่างมาก การจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลเริ่มจากสัญลักษณ์มงคลแรกรูปหอกที่อยู่ในช่องตรง กับกึ่งกลางพระพุทธรูปบริเวณใต้นี้วงกลาง การเรียงสัญลักษณ์มงคลในลักษณะเวียน ขวา ตลอดจนถึงความคล้ายคลึงกันและการสืบเนื่องของรูปแบบสัญลักษณ์มงคล หลายประการ อาทิ การทำสัญลักษณ์มงคลพรหมโลกบนพระพุทธรูปวัดพระรูป ด้วยรูปบุคคลที่มีพระพักตร์ด้านข้างอย่างชัดเจน ได้แสดงให้เห็นถึงการพัฒนาสืบทอด ต่อมาจากรูปพรหมในพระพุทธรูปวัดพระราม ที่เริ่มทำเป็นรูปพรหมที่มีพระพักตร์ แต่ไม่ค่อยชัดเจนนัก อนึ่ง วิธีการทำพระพักตร์ด้านข้างยังถูกนำมาใช้กับสัญลักษณ์ มงคลเทวโลกชั้นจาตุมหาราชิกา ที่เจตนาแสดงให้เห็นเป็นรูปบุคคลที่มี 4 เศียรอันมี ความหมายถึงท้าวจุลโลกบาลผู้ดูแลสวรรค์ชั้นนี้

อย่างไรก็ตาม พระพุทธรูปวัดพระรูปได้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการอีกขั้นหนึ่ง ไปจากพระพุทธรูปวัดพระราม คือการเปลี่ยนมาจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลจากวงด้าน ในออกมาสู่วงด้านนอก การจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลรูปแบบนี้คงเป็นที่นิยมในพระ

พุทธบาทศิลปะอยุธยาที่สร้างขึ้นหลังพระพุทธบาทวัดพระราม ดังปรากฏที่พระพุทธบาทวัดธรรมามูลวรวิหารและพระพุทธบาทวัดเขาท่าพระ อนึ่ง การจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลจากทางด้านในออกมาสู่ทางด้านนอกนี้ ยังปรากฏเช่นกันในศิลปะสุโขทัยช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ที่พระพุทธบาทวัดเขาพระบาทน้อยและพระพุทธบาทวัดเสด็จ ดังนั้น หากกำหนดอายุพระพุทธบาทวัดพระรามอยู่ในช่วงแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 พระพุทธบาทศิลปะอยุธยากลุ่มนี้ที่มีพัฒนาการต่อมา ก็คงจะมีอายุอยู่ในช่วงกลางถึงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 และคงจะสร้างขึ้นหลังพระพุทธบาทในศิลปะสุโขทัยด้วย

สัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธบาทวัดพระรูปมีความสอดคล้องกับเนื้อหาในคัมภีร์พุทธบาทมงคล¹⁷ อย่างมีนัยสำคัญ สิ่งที่บ่งชี้ชัดเจนคือสัญลักษณ์มงคลที่ปรากฏเฉพาะในคัมภีร์นี้โดยไม่ปรากฏในคัมภีร์สำคัญอื่น คือ รูปพญาเสือดาว (ต่อจากรูปพญาเสือโคร่ง) รูปพรหมสี่หน้า (อยู่ก่อนหน้ารูปเรือทอง) รวมถึงรูปพระแท่นบัลลังก์ รูปพัดใบตาล และรูปเตาที่ทำต่อเนื่องกัน จึงสันนิษฐานว่าพระพุทธบาทพระรูปน่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากเนื้อหาในคัมภีร์พุทธบาทมงคล

พระพุทธบาทวัดพระรูปยังปรากฏพัฒนาการในรูปแบบพิเศษคือ การทำสัญลักษณ์มงคล 2 มงคลอยู่ในช่องเดียวกัน โดยพบการนำสัญลักษณ์มงคลกนิรและกนิรที่ปักติจะทำแยกกัน มาผสมรวมเพื่อให้เป็นรูปสัญลักษณ์มงคลในช่องเดียวกัน คงจะเพื่อให้เกิดช่องว่างสำหรับใส่รูปมงคลอื่นที่เพิ่มเข้ามา โดยยังคงพยายามรักษารูปมงคลเดิมไว้ การทำสัญลักษณ์มงคล 2 มงคลในช่องเดียวกันนี้อาจจะเริ่มเกิดขึ้นมาแล้วในพระพุทธบาทวัดพระราม ที่ทำสัญลักษณ์มงคลรูปปลาทองร่วมอยู่กับสัญลักษณ์มงคลเตา แต่เนื่องจากตำแหน่งมงคลเตาไม่สอดคล้องกับตำแหน่งมงคลปลาทองคู่จึงทำให้ดูไม่ชัดเจนมากนัก นอกจากนี้การทำสัญลักษณ์มงคลรูปกนิรและกนิรรวมอยู่ในช่องเดียวกันยังปรากฏอีกบนพระพุทธบาทวัดเขาท่าพระ ชัยนาท

¹⁷ คัมภีร์พุทธบาทมงคล สุภาพร ณ บางช้าง วิเคราะห์ว่าคัมภีร์นี้น่าจะแต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 20 ดูใน (Na Bangchang 1990: 281 - 286) อย่างไรก็ตาม อัญชลี ปิ่นรอด วิเคราะห์ว่าคัมภีร์นี้น่าจะแต่งขึ้นในล้านนา ราวพุทธศตวรรษที่ 23 ดูใน (Pinrod 1982: 14 - 16.) คัมภีร์นี้คงได้รับแรงบันดาลใจมาจากคัมภีร์หลายฉบับที่แต่งขึ้นก่อน ในคัมภีร์นี้ยังพบการเพิ่มเติมสัญลักษณ์มงคลที่แตกต่างไปจากของเดิม เช่น พญาเสือดาว พญาช้างฉัททันต์ พัดใบตาล เต่า.

พระพุทธรูปวัดพระรูปมีสัญลักษณ์แวดล้อมคือ รูปบุคคลในกรอบรูปสี่เหลี่ยมอยู่ด้านข้างของรูปพระพุทธรูป ด้านละ 2 องค์ แต่ละองค์แสดงการประทับนั่งในท่ามหาราชลีลาพระหัตถ์หนึ่งถือพระขรรค์ สันนิษฐานว่าเป็นรูปท้าวจตุโลกบาล¹⁸ การทำรูปจตุโลกบาลถือพระขรรค์ประกอบพระพุทธรูปยังพบที่พระพุทธรูปวัดเสด็จ เป็นรูปเทวดาขึ้นถือพระขรรค์ 2 องค์ในกรอบสี่เหลี่ยม มีจารึกว่า “ธัญญะฐรรราช” และ “วิรุณหกราช” (KoJaranont 2016: 75) เป็นจตุโลกบาลปกครองประจำทิศตะวันออกและทิศใต้ ซึ่งการถือพระขรรค์อาจสื่อความหมายว่ากำลังปกป้องพระพุทธรูป (Thamrungrueang 2020: 113) รูปจตุโลกบาลกำลังถือพระขรรค์อยู่ข้างพระพุทธรูปวัดพระรูปจึงอาจมีความหมายว่าพระพุทธรูปนี้มีท้าวจตุโลกบาลปกปักรักษาอยู่ตลอดไป (Pinanratchathon 2022: 34) รูปแบบของท้าวจตุโลกบาลถือพระขรรค์นี้ยังน่าจะเทียบเคียงได้กับประติมากรรมทองคำรูปเทวดาที่พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา มีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 20 จึงสอดคล้องกับอายุของพระพุทธรูปวัดพระรูปที่สันนิษฐานว่าอยู่ในช่วงกลางถึงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21

พระพุทธรูปวัดพระรูปมีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมที่สืบทอดมาจากพระพุทธรูปวัดพระราม อันแสดงถึงเอกลักษณ์ของพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยา ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 คือการแบ่งวงธรรมจักรเป็น 4 ชั้น ชั้นในเป็นรูปดอกบัวซึ่งมีขนาดใหญ่ อีก 3 ชั้นที่เหลือแบ่งเป็นช่องจำนวน 108 ช่องสำหรับใส่สัญลักษณ์มงคล

¹⁸ ท้าวจตุโลกบาลมี 4 องค์ แต่ละองค์เป็นหัวหน้าหรือผู้ดูแลปกครองเขตสวรรค์ในแต่ละทิศของสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ผู้เป็นโลกบาลประจำแต่ละทิศ เนื่องจากพระองค์มีหน้าที่คอยป้องกันอันตรายให้กับมนุษย์โลกจึงมักลงมายังโลกมนุษย์บ่อยครั้ง ได้แก่ ท้าวธตรฐ (ธรรมาธิราช) ปกครองทิศตะวันออกของเขาสุเมรุ เป็นใหญ่ในหมู่คนธรรพ์และเทวดาในทิศนี้ ท้าววิรุฬหก ปกครองทิศใต้ของเขาสุเมรุ เป็นใหญ่ในหมู่ยักษ์ ฝิเสื้อ อสุร และกุมภัณฑ์ทั้งหมดในทิศนี้ ท้าววิรูปักษ์ ปกครองทิศตะวันตกของเขาสุเมรุ เป็นใหญ่ในหมู่เทวดานาคในทิศนี้ และ ท้าวเวสสุวัณ (ท้าวไพศรณ) ปกครองทิศเหนือของเขาสุเมรุ เป็นใหญ่ในหมู่ยักษ์และเทวดาทั้งหมดในทิศนี้ จตุโลกบาลมีบทบาทสำคัญอยู่ในพุทธประวัติ โดยเป็นผู้ใช้หนังสือรองรับเจ้าชายสิทธัตถะตอนประสูติ เป็นผู้ทำหน้าที่รองรับเท้ามาถันขณะตอนเสด็จออกบวช เป็นผู้ถวายบาตรให้แก่พระพุทธเจ้าภายหลังการตรัสรู้ (Kingmanee 2017: 86).

ช่องใส่สัญลักษณ์มงคลมีลักษณะแคบในรูปทรงแนวตั้ง โดยคงได้รับแรงบันดาลใจในการทำสัญลักษณ์มงคล 108 มาจากคัมภีร์พุทธบาทมงคล อย่างไรก็ตาม ระเบียบสัญลักษณ์มงคล 108 ของพระพุทธรูปวัดพระธาตุ ได้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งไปจากพระพุทธรูปวัดพระธาตุ คือการเปลี่ยนมาจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลจากทางด้านในออกมาสู่ทางด้านนอก และยังปรากฏพัฒนาการในรูปแบบพิเศษคือการทำสัญลักษณ์มงคล 2 มงคลอยู่ในช่องเดียวกัน กำหนดอายุพระพุทธรูปวัดพระธาตุอยู่ในช่วงกลางถึงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21

ภาพที่ 19 พระพุทธรูปวัดพระธาตุ รูปพระพุทธรูปเดี่ยว เบื้องขวา มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นแบบวงกลม ศิลปะอยุธยา พุทธศตวรรษที่ 21

ภาพที่ 20 ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ของพระพุทธบาทวัดพระรูป แบ่งเป็น 4 ชั้น
ชั้นในสุดเป็นรูปดอกบัว อีก 3 ชั้นประกอบด้วยสัญลักษณ์มงคล 108 เรียงเวียนขวา
จากด้านในออกสู่ด้านนอก และเริ่มต้นสัญลักษณ์มงคลแรกที่ช่องตรงกับกึ่งกลาง
พระพุทธบาทบริเวณได้นี้วกลาง

ภาพที่ 21 สัญลักษณ์มงคลเทวดา
จาศุมหาราชิกา เป็นรูปเทวดามี
4 เศียร หมายถึงทั่วจตุโลกบาล
พระพุทธบาทวัดพระรูป

ภาพที่ 22 สัญลักษณ์มงคล “กัปूरิส” เป็นรูปกัณนร และมงคล “กัณนรี” เป็นรูปกัณนรี รวมอยู่ในช่องเดียวกัน พระพุทธบาทวัดพระรูป

ภาพที่ 23 สัญลักษณ์แวดล้อมของพระพุทธบาทวัดพระรูป รูปท้าวจตุโลกบาลนั่ง
มหाराชลีลาถือพระขรรค์

3.3 พระพุทธบาทวัดธรรมามูลวรวิหาร: การสืบต่อระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ของพระพุทธบาทในศิลปะอยุธยา

การทำพระพุทธบาทสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยาคงเป็นที่นิยมอยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 โดยน่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากพระพุทธบาทวัดพระรามที่สร้างขึ้นก่อนในกรุงศรีอยุธยา ตัวอย่างสำคัญคือ พระพุทธบาทวัดธรรมามูลวรวิหาร ประดิษฐานอยู่บนเนินเขาวัดธรรมามูลวรวิหาร ริมแม่น้ำเจ้าพระยาในเมืองชัยนาท เป็นรอยพระพุทธบาทเดี่ยว เบื้องขวา¹⁹

พระพุทธบาทวัดธรรมามูลวรวิหารมีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 คือ แบ่งวงกลมใหญ่กลางฝ่าพระบาทเป็น 4 ชั้น ชั้นในสุดตรงกลางเป็นรูปดอกบัว อีก 3 ชั้นที่เหลือแบ่งเป็นช่องจำนวน 108 ช่องสำหรับใส่สัญลักษณ์มงคล ช่องใส่สัญลักษณ์มงคลมีลักษณะแคบในรูปทรงแนวตั้ง มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลเริ่มสัญลักษณ์มงคลแรกรูปหอกที่วางขึ้นด้านในสุด การเรียงสัญลักษณ์ไม่เป็นไปตามลำดับในคัมภีร์ อย่างไรก็ตามสามารถพิจารณาการจัดเรียงจากวงชั้นด้านนอกสุดที่เป็นสัญลักษณ์มงคลเทวโลกเรียงต่อเนื่องกับพรหมโลกในลักษณะเวียนขวา ดังนั้นจึงเป็นการเรียงสัญลักษณ์มงคลในลักษณะเวียนขวา โดยเรียงจากวงชั้นด้านในออกสู่วงชั้นด้านนอก นอกจากนี้พื้นที่ที่เหลือทั้งหมดบนพระพุทธบาทมีการตกแต่งด้วยลายเส้นวงโค้งคล้ายกันหอยและลายกระหนก

รูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์ของศิลปะอยุธยาที่เคยปรากฏบนพระพุทธบาทวัดพระรามและพระพุทธบาทวัดพระรูป ยังคงปรากฏสืบเนื่องมาบนพระพุทธบาทวัดธรรมามูลวรวิหารคือ การแบ่งวงกลมใหญ่กลางฝ่าพระบาทเป็น 4 ชั้น ชั้นในสุดตรงกลางทำเป็นรูปดอกบัวที่มีการขยายขนาดให้มีใหญ่ขึ้นอีก อีก 3 ชั้นที่เหลือแบ่งเป็นช่องจำนวน 108 ช่องสำหรับใส่สัญลักษณ์มงคล ช่องใส่สัญลักษณ์มงคลมีลักษณะแคบในรูปทรงแนวตั้ง รวมถึงการตกแต่งพื้นที่ที่เหลือทั้งหมดบนพระพุทธบาทด้วยลายเส้นวงโค้งคล้ายกันหอยและลายกระหนก

¹⁹ สร้างจากวัสดุหินทรายสีเทา ขนาดยาว 192 ซม. กว้าง 94 ซม. หนาประมาณ 12 ซม. มีสภาพชำรุด หักกลางพระพุทธบาท แต่ต่อซ่อมไว้ และปิดทองไว้หนา ทำให้บางส่วนไม่สามารถศึกษาได้ ประดิษฐานบนเนินเขา สลักลายด้านเดียว ลายสลักมีลักษณะต้น.

อย่างไรก็ดี การจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหารก็มีพัฒนาการที่คลี่คลายไปจากพระพุทธรูปวัดพระรามและพระพุทธรูปวัดพระรูป เนื่องจากไม่ได้เริ่มสัญลักษณ์มงคลแรกในช่องตรงกับกึ่งกลางพระพุทธรูปบริเวณได้นี้วกลางแล้ว และเรียงลำดับสัญลักษณ์มงคลอย่างสลับส่นคือไม่ได้เรียงสัญลักษณ์มงคลตามลำดับในคัมภีร์ ด้วยระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ที่มีพัฒนาการคลี่คลายออกไป หากกำหนดอายุพระพุทธรูปวัดพระรามอยู่ในช่วงแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 และกำหนดอายุพระพุทธรูปวัดพระรูปอยู่ในช่วงกลางถึงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 แล้ว พระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหารก็ควรมีอายุอยู่ในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่ 21 โดยน่าจะมียุคหลังพระพุทธรูปวัดพระรูปเล็กน้อย

กล่าวได้ว่า พระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหารเป็นพระพุทธรูปที่สืบทอดรูปแบบระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยา โดยคงจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากพระพุทธรูปวัดพระรามที่สร้างขึ้นก่อน แต่ก็มีพัฒนาการที่คลี่คลายไปจากพระพุทธรูปวัดพระรามรวมถึงพระพุทธรูปวัดพระรูป เนื่องจากไม่ได้เริ่มสัญลักษณ์มงคลแรกในช่องตรงกับกึ่งกลางพระพุทธรูปบริเวณได้นี้วกลางแล้ว และเรียงลำดับสัญลักษณ์มงคลอย่างสลับส่น ไม่ได้เรียงสัญลักษณ์มงคลตามลำดับในคัมภีร์ กำหนดอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 21

ภาพที่ 24 พระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหาร รอยพระพุทธรูปเดี่ยว เบื้องขวามีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นแบบวงกลม ศิลปะอยุธยา พุทธศตวรรษที่ 21

ภาพที่ 25 ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ของพระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหาร
แบ่งเป็น 4 ชั้น ชั้นในสุดเป็นรูปดอกบัว อีก 3 ชั้นประกอบด้วยสัญลักษณ์มงคล 108
เรียงเวียนขวาจากด้านในออกสู่ด้านนอก

3.4 พระพุทธรูปวัดเขาท่าพระ: การคลี่คลายระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมของพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาตอนปลาย

ในเมืองชัยนาทนอกจากพบพระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหารที่ตั้งอยู่บนเนินเขาริมแม่น้ำเจ้าพระยาแล้ว ยังพบพระพุทธรูปวัดเขาท่าพระ เป็นรอยพระพุทธรูปเดี่ยว เบื้องซ้าย²⁰ ตั้งอยู่บนเนินเขาริมแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยาที่มีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 พัฒนาคลี่คลายออกไปอีกชั้นหนึ่งจากพระพุทธรูปวัดพระราม เช่นเดียวกับพระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหาร

พระพุทธรูปวัดเขาท่าพระมีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 คือ แบ่งวงกลมใหญ่กลางฝ่าพระบาทเป็น 5 ชั้น ชั้นในสุดตรงกลางเป็นรูปธรรมจักร อีก 4 ชั้นที่เหลือแบ่งเป็นช่องจำนวน 108 ช่อง เริ่มสัญลักษณ์มงคลแรกรูปดอก (สัตติ) ที่วงชั้นด้านใน

²⁰ สร้างจากวัสดุหินทรายสีเทา ขนาดยาว 153 ซม. กว้าง 61 ซม. ประดิษฐานบนฐาน สลักลายด้านเดียว ลายสลักมีลักษณะดังนี้.

สุด อยู่ในช่องตรงกับกึ่งกลางพระพุทธรูปบริเวณใต้บัวกลาง การเรียงสัญลักษณ์ไม่
เป็นไปตามลำดับในคัมภีร์ แต่เรียงจากวงชั้นด้านในออกสู่วงชั้นด้านนอก หาก
พิจารณาจากการจัดเรียงจากวงชั้นด้านนอกสุดที่เป็นสัญลักษณ์มงคลเทวโลกเรียง
ต่อเนื่องกับพรหมโลกในลักษณะเวียนขวาก็กล่าวได้ว่ามีระบบการจัดเรียงสัญลักษณ์
มงคล 108 เป็นแบบเวียนขวา

แม้พระพุทธรูปวัดเขาท่าพระจะมีการจัดเรียงสัญลักษณ์ค่อนข้างสับสนไม่
เป็นไปตามลำดับในคัมภีร์ แต่การปรากฏสัญลักษณ์มงคลที่เป็นรูปเต่าและรูปเสือ 2
รูป ก็แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับคัมภีร์พุทธรูปมงคลไม่มากนักน้อย โดยพระพุท
ธรูปในศิลปะอยุธยาที่คงได้รับแรงบันดาลใจจากมาคัมภีร์นี้มาก่อนก็คือพระพุทธรูป
วัดพระรูป

ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรูปวัดเขาท่าพระมีพัฒนาการที่
คลี่คลายไปจากระบบของศิลปะอยุธยาที่เคยปรากฏบนพระพุทธรูปวัดพระรามและ
พระพุทธรูปวัดพระรูปคือ การแบ่งวงกลมกลางฝ่าพระบาทเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งวง (เป็น 5
วง) และเรียงลำดับสัญลักษณ์มงคลอย่างสับสนไม่ได้เรียงสัญลักษณ์มงคลตามลำดับใน
คัมภีร์ แต่กลับมีการเริ่มสัญลักษณ์มงคลแรกในช่องตรงกับกึ่งกลางพระพุทธรูป
บริเวณใต้บัวกลางเช่นเดียวกับพระพุทธรูปวัดพระรามและพระพุทธรูปวัดพระรูป
ดังนั้นจึงกำหนดอายุพระพุทธรูปวัดเขาท่าพระอยู่ในช่วงปลายของพุทธศตวรรษที่
21 โดยน่าจะมียุคหลังกว่าพระพุทธรูปวัดพระรูปเล็กน้อย และน่าจะร่วมสมัยกับ
พระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหารที่ประดิษฐานอยู่ที่เมืองชัยนาทเช่นเดียวกัน

นอกจากนี้ พระพุทธรูปวัดเขาท่าพระยังปรากฏพัฒนาการในรูปแบบพิเศษ
คือ การทำสัญลักษณ์มงคล 2 มงคลอยู่ในช่องเดียวกัน เป็นการนำสัญลักษณ์มงคล
กนิษฐและกนิฐมาผสมรวมเป็นรูปสัญลักษณ์มงคลในช่องเดียวกัน ซึ่งรูปแบบเช่นนี้
ปรากฏมาก่อนในพระพุทธรูปวัดพระรูป รวมถึงการทำสัญลักษณ์มงคลเทวโลกชั้น
จตุรพักตาราชิกษาที่แสดงถึงท้าวจตุโลกบาล โดยการทำรูปเศียรบุคคลจำนวน 4 เศียรอยู่
ในช่องสัญลักษณ์เดียวกัน ซึ่งความตั้งใจเช่นนี้ปรากฏมาก่อนในพระพุทธรูปวัด
พระรูปเช่นเดียวกัน แสดงให้เห็นว่าในการทำพระพุทธรูปวัดเขาท่าพระ อาจจะได้รับ
แรงบันดาลใจด้านรูปแบบสัญลักษณ์มงคล 108 มาจากพระพุทธรูปวัดพระรูปไม่
มากนักน้อย

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระพุทธรูปวัดเขาท่าพระทำพระทำนิ้วพระบาทเป็นร่องยาวโดยไม่มีข้อแบ่ง ตกแต่งด้วยเส้นวงโค้งกันหอย มีการทำเส้นแบ่งนิ้วเป็นรูปกำนับและที่ปลายนิ้วเป็นรูปดอกบัว ซึ่งเป็นรูปแบบที่คงทำสืบต่อมาจากพระพุทธรูปวัดพระราม ที่ทำขึ้นก่อน อย่างไรก็ตาม พบว่าพระพุทธรูปวัดเขาท่าพระมีการใช้ดอกบัวเป็นเส้นแบ่งช่องที่วงขึ้นด้านในเพื่อบรรจุสัญลักษณ์มงคลด้วย ลักษณะดังกล่าวคงเป็นพัฒนาการในช่วงท้ายของระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยา ก่อนที่จะพัฒนาอีกขั้นหนึ่งไปสู่การใช้รูปกำนับที่เกิดจากลายเส้นรูปดอกบัวและกำนับบัวแบบบัวขาบในการแบ่งช่องสัญลักษณ์มงคล ปรากฏที่พระพุทธรูปวัดวรโพธิ์ พระนครศรีอยุธยา ที่คลี่คลายไปอย่างมากด้วยการผสมผสานการจัดเรียงแบบวงกลมเข้ากับแบบตาราง

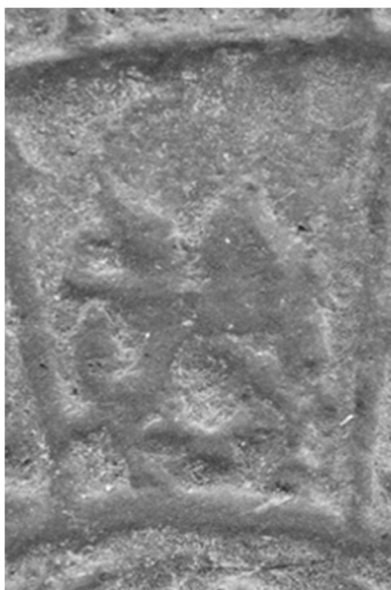
พระพุทธรูปวัดเขาท่าพระเป็นพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยา มีระบบสัญลักษณ์มงคล 108 โดยแบ่งวงธรรมจักรเป็น 5 ชั้นชั้นในเป็นรูปธรรมจักร อีก 4 ชั้นแบ่งเป็นช่อง 108 ช่อง มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลโดยเริ่มจากสัญลักษณ์มงคลแรกที่สูงขึ้นด้านในสุด เรียงเวียนขวาจากด้านในออกสู่ด้านนอก ระบบสัญลักษณ์มงคลดังกล่าวเป็นพัฒนาการที่คลี่คลายมาจากระเบียบที่พบในพระพุทธรูปวัดพระรามและพระพุทธรูปวัดพระรูป ตั้งแต่การแบ่งวงกลมกลางฝ่าพระบาทเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งวง การเรียงลำดับสัญลักษณ์มงคลไม่เป็นไปตามลำดับในคัมภีร์ กำหนดอายุพระพุทธรูปวัดเขาท่าพระอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 21 เช่นเดียวกับพระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหารที่อยู่ในเมืองชัยนาทเช่นเดียวกัน

ภาพที่ 26 พระพุทธบาทวัดเขาท่าพระ รอยพระพุทธบาทเดี่ยว เบื้องซ้าย มีการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 เป็นแบบวงกลม ศิลปะอยุธยา พุทธศตวรรษที่ 21

ภาพที่ 27 ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 ของพระพุทธบาทวัดเขาท่าพระ แบ่งเป็น 5 ชั้น ชั้นในสุดเป็นรูปดอกบัว อีก 4 ชั้นประกอบด้วยสัญลักษณ์มงคล 108 เรียงเวียนขวาจากด้านในออกสู่ด้านนอก

ภาพที่ 28 สัญลักษณ์มงคล “กิปฐิต”
เป็นรูปกนิษฐ และมงคล “กนิษฐ”
เป็นรูปกนิฐี รวมอยู่ในช่องเดียวกัน
พระพุทธรูปวัดเขาท่าพระ

ภาพที่ 29 สัญลักษณ์มงคลเทวดา
จตุรทิศ เป็นรูปเศียรเทวดา 4
เศียร หมายถึงทั่วทุกโลกบาล พระ
พุทธรูปวัดเขาท่าพระ

ภาพที่ 30 พระพุทธรูปวัดเขาท่าพระ พื้นพระบาทตกแต่งด้วยเส้นวงโค้งก้นหอย และนิ้วพระบาทตกแต่งด้วยรูปเส้นวงโค้งก้นหอย แบ่งนิ้วด้วยลายดอกบัวขาบ

บทสรุป

ในศิลปะสุโขทัยมีความนิยมสร้างพระพุทธรูปมาอย่างต่อเนื่องและถือเป็นสัญลักษณ์หนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ศิลปะสุโขทัยได้พัฒนารูปแบบการเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 บนพระพุทธรูปขึ้นอีกระบบหนึ่ง โดยการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคลให้เป็นรูปจักรขนาดใหญ่ กลางฝ่าพระบาท ทำให้แตกต่างไปจากรูปตารางแบบเดิมที่เป็นของศิลปะพุกามอย่างมาก ซึ่งถือเป็นเอกลักษณ์ของศิลปะสุโขทัยที่มักมีการพัฒนารูปแบบศิลปะเพื่อสร้างรูปแบบใหม่ที่มีลักษณะเฉพาะตัวและโดดเด่นเสมอ พระพุทธรูประบบใหม่ของสุโขทัยนี้นับเป็นเอกลักษณ์งานศิลปกรรมของสุโขทัย ที่อาจจะเป็นสัญลักษณ์แสดงความหมายถึงการครองอาณาจักรโดยธรรมของกษัตริย์สุโขทัย

การเกิดขึ้นของพระพุทธรูปสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะสุโขทัยนั้น นอกจากจะเกิดจากความต้องการจัดวางสัญลักษณ์มงคลในภาพของจักรวาลให้มีลักษณะเป็นชั้นภพภูมิในรูปวงกลมทำให้มีความเป็นรูปธรรมมากขึ้น ตามคติความเชื่อที่น่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากฉกัณฑ์ของโศกสันฐานตามคัมภีร์โลกศาสตร์แล้ว ยังน่าจะเกิดจากความต้องการสร้างเสริมความเป็นมงคลและความศักดิ์สิทธิ์ให้กับความหมายของ “จักร” บนพระพุทธรูป เพื่อความหมายที่มากกว่า

ด้านธรรมซึ่งมีมาแต่เดิม คือ “ความหมายในทางโลก” ตามแนวความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิของกษัตริย์อาณาจักรสุโขทัยในช่วงเวลานั้นที่ต้องการรักษาอำนาจทางการเมืองของตนก็เป็นได้

พระพุทธรบาทสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมในศิลปะสุโขทัย คงมีจุดเริ่มต้นที่พระพุทธรบาทวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นในปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ตามจารึกบนพระพุทธรบาท ที่ระบุว่ากษัตริย์สุโขทัยสร้างขึ้นให้เป็นพระพุทธรบาทบนเขาสุมนภูมิจาลอง ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 จึงได้สร้างพระพุทธรบาทวัดเขาพระบาทน้อยเนื่องในคติเรื่องพระพุทธรบาท 4 รอยซ้อนกัน และพระพุทธรบาทวัดเสด็จ ที่มีรูปแบบพิเศษจากการนำรูปโลกัณฐานเข้ามาผสมผสานซ้อนอยู่กับสัญลักษณ์มงคล 108

ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลม ซึ่งเป็นระบบสัญลักษณ์หลักของพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัย มีการแบ่งวงธรรมจักรขนาดใหญ่กลางฝ่าพระบาทออกเป็นหลายชั้น (7 - 8 ชั้น) จัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 ในลักษณะเวียนขวา (รอบศูนย์กลางพระพุทธรบาท) โดยแต่แรกเริ่มเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 จากวงด้านนอกเข้าสู่ด้านใน ตัวอย่างที่พระพุทธรบาทวัดบวรนิเวศวิหาร ต่อมาจึงคลี่คลายเป็นเรียงจากวงด้านในออกสู่ด้านนอก ตัวอย่างที่พระพุทธรบาทวัดเขาพระบาทน้อยและพระพุทธรบาทวัดเสด็จ รูปแบบของสัญลักษณ์มงคล 108 ส่วนใหญ่ยังคงสืบทอดมาจากพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัยที่สร้างขึ้นก่อนหน้าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 แต่ก็มีบางสัญลักษณ์มงคลพัฒนาการเปลี่ยนไป อาทิ รูปเทวโลกและพรหมโลกที่แต่เดิมทำเป็นรูปวิมานเปลี่ยนมาทำเป็นรูปบุคคล

สำหรับสัญลักษณ์แวดล้อมอื่น ๆ นอกเหนือจากสัญลักษณ์มงคล 108 ที่ทำหน้าที่ส่งเสริมพระพุทธรบาทนั้น พบการตกแต่งรูปร่างต่าง ๆ ที่บริเวณขอบรอบพระพุทธรบาทเช่นเดียวกับพระพุทธรบาทในศิลปะสุโขทัยช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 แต่มีพัฒนาการออกไป ตั้งแต่พระพุทธรบาทวัดบวรนิเวศวิหาร ที่เริ่มมีการทำรูปพระอสีติมหาสาวกพร้อมจารึกพระนามกำกับ สืบต่อมาที่พระพุทธรบาทวัดเสด็จเพิ่มการทำรูปพระอดีตพุทธเจ้าและรูปเทวดาที่ปกปักรักษาพระพุทธรบาทพร้อมจารึกพระนามกำกับเช่นเดียวกัน

พระพุทธรูปปางลีลา 108 แบบวงกลมในศิลปะอยุธยา คงมีจุดเริ่มต้นที่พระพุทธรูปวัดพระราม พระนครศรีอยุธยา ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 โดยคงได้รับแรงบันดาลใจมาจากพระพุทธรูปวัดบวรนิเวศวิหาร ที่มีความสำคัญทั้งในด้านรูปแบบศิลปะและประวัติการสร้าง ต่อมาในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 คงได้สร้างพระพุทธรูปวัดพระรูป สุพรรณบุรี ที่มีลักษณะพิเศษด้วยการทำด้านหลังเป็นรูปพุทธประวัติตอนมารผจญ - ชนมาร ตลอดจนถึงพระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหาร และ พระพุทธรูปวัดเขาท่าพระ ชัยนาท ซึ่งทั้งหมดน่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากพระพุทธรูปวัดพระราม

ระบบสัญลักษณ์มงคล 108 แบบวงกลมที่รับอิทธิพลมาจากศิลปะสุโขทัย ได้รับการสืบทอดและพัฒนาปรับเปลี่ยนมาเป็นแบบศิลปะอยุธยา คือมีการแบ่งวงธรรมจักรขนาดใหญ่กลางฝ่าพระบาทออกเป็น 4 ชั้น โดยวงกลมชั้นในสุดที่เป็นรูปธรรมจักรหรือดอกบัวถูกขยายให้ใหญ่ขึ้น อีก 3 วงที่เหลือแบ่งเป็นช่องจำนวน 108 ช่อง ลักษณะช่องจึงมีความแคบอยู่ในรูปทรงแนวตั้ง จัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 ในลักษณะเวียนขวา (รอบศูนย์กลางพระพุทธรูป) โดยแต่แรกเริ่มเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 จากวงด้านนอกเข้าสู่ด้านใน ตัวอย่างองค์เดียวที่พระพุทธรูปวัดพระราม ต่อมาจึงคลี่คลายเป็นเรียงจากวงด้านในออกสู่ด้านนอก ตัวอย่างเช่น พระพุทธรูปวัดพระรูป พระพุทธรูปวัดธรรมามูลวรวิหาร และพระพุทธรูปวัดเขาท่าพระ สำหรับรูปแบบของสัญลักษณ์มงคล 108 ส่วนใหญ่ยังคงสืบทอดมาจากพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย แต่ก็มีบางสัญลักษณ์มงคลพัฒนาการเปลี่ยนไป อาทิ การทำสัญลักษณ์มงคลพรหมโลกเป็นรูปพรหมที่มีพระพักตร์ด้านข้าง ตลอดจนถึงการรวมสัญลักษณ์มงคล 2 มงคลไว้ในช่องเดียวกัน

สำหรับสัญลักษณ์แวดล้อมอื่น ๆ นอกเหนือจากสัญลักษณ์มงคล 108 ที่ทำหน้าที่ส่งเสริมพระพุทธรูปนั้น มีพัฒนาการเปลี่ยนไปโดยไม่พบความนิยมในการตกแต่งรูปต่าง ๆ ที่บริเวณขอบรอบพระพุทธรูปอย่างในศิลปะสุโขทัย ยกเว้นเพียงพระพุทธรูปวัดพระรูป ที่ตั้งใจทำรูปพระพุทธรูปในลักษณะตั้งตะแคงแนวนอนด้านหลังทำรูปพุทธประวัติตอนมารผจญ - ชนมาร คงเพื่อเจตนาที่พิเศษแตกต่างออกไปจากพระพุทธรูปทั่วไป

References

- Chutiwong, N. (1990). *รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์* [Buddha footprints in South and Southeast Asian art]. Bangkok: Mueang Boran.
- Fine Arts Department. (1984). *จารึกสมัยสุโขทัย* [Inscriptions of the Sukhothai period]. Bangkok: The Fine Arts Department.
- Kingmanee, A. (2017). *ทิพยประติมา* [Divine Sculpture]. Nonthaburi: Museum Press.
- Kojaranont, R. (2016). *การวิเคราะห์ลักษณะและความหมายรอยพระพุทธรูปในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร* [Analysis of Characteristics and Meanings of Footprints in the National Museum, Phra Nakhon]. Bangkok: The Fine Arts Department.
- Leksukhum, S. (1997). *ศิลปะสุโขทัย* [Sukhothai Art]. Bangkok: Mueang Boran.
- Leksukhum, S. (2021). *รูปแบบสันนิษฐานฐานงานศิลปะจาก 59 ซากโบราณสถาน* [Hypothetical Styles of Art from 59 Ancient Ruins]. Bangkok: Mueang Boran.
- Limhasanaikul, T. (2023). *รูปแบบและคติความเชื่อของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย* [Style and Faith of The Buddha's Footprint in Thailand]. (Doctoral thesis, Department of Art History, Silpakorn University).
- Lithai, Phaya. (2021). *ไตรภูมิพิภพ* [Traiphumikatha]. Nonthaburi: Sripanya.
- Na Bangchang, S. (1990). *วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย* [The evolution of Pali literature in the Sutta Pitaka lineage written in Thailand]. Bangkok: Chulalongkorn University.
- Pinanratchathon, S. (2022). *พระพุทธรูปที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี* [Buddhapada at Wat Phrarup, in Suphan Buri Province]. In Puangsomjit, T. (ed), *วัดพระรูป เมืองสุพรรณ: รวมข้อเขียนว่าด้วยเรื่องเล่า คน ข้าวของ จากพิพิธภัณฑวัดสู่แหล่งเรียนรู้* [Wat Phrarup Suphan Buri: Collection of writings about Story, Person, Belongings from Museum to Learning Center]. Bangkok: Thai Studies Institute, Thammasat University.

- Pinrod, A. (1982). *คัมภีร์พุทธบาทมงคล: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์* [Buddhapadamangal: an edition and a critical study]. (Master thesis, Department of Arts, Chulalongkorn University).
- Piromanukul, R. (2009). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ* [The Analysis Study of The Original of The Traibhumi Painting Manuscript]. (Doctoral thesis, Department of Archaeology, Silpakorn University).
- Piromanukul, R. (2022). พระพุทธบาท: สัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาการเมืองสมัยอยุธยา [Buddhapada: Sacred Symbol of Political Religion in the Ayutthaya Period]. *Silpawatthanatham Journal*, 43(10), 56 - 85.
- Somjit Abhijitto, Phra Racha Yana Preecha. (ed.) (2021). *สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับการพัฒนาศาสนาสยามประเทศ* [Somdet Phra Maha Samana Chao Krom Phraya Vajiranavarorasa with The Development of Siam]. Bangkok: Wat Bowonniwet Vihara.
- Suwadeepathompongs, W. (2009). *ประเด็นใหม่: ระบบการวางลายมงคลบนรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24* [New Aspects on the System of the Auspicious Symbols on the Footprints of Buddha in Thailand from 15th - 19th century A.D.]. (Master's thesis, Department of Art History, Silpakorn University).
- Thamrungrueang, R. (2020). *พุทธศิลป์ไทยสายสัมพันธ์ศรีลังกา* [The Role of Sri Lanka as the Buddhist Center and Its Influence on the Thai Buddhist Art]. Bangkok: Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre.